

ДРАГУТИН ДИМИТРИЈЕВИЋ АПИС И КАРАЂОРЂЕВИЋИ (ОД МАЈСКОГ ПРЕВРАТА 1903. ДО СОЛУНСКОГ ПРОЦЕСА 1917)*

Страхиња Јеремић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

У овом раду описано је како је пуковник Драгутин Димитријевић Апис, од великог присталице династије Карађорђевић и личних веза које је неговао са краљем Петром и регентом Александром до 1914. године, постао противник кога се наследник краљевске круне у Србији прибојавао и кога је по сваку цену желео да уклони.

Кључне речи: *Солунски процес, Апис, Карађорђевићи, краљ Петар, регент Александар, Србија*

Увод

Ове године навршава се сто година од Солунског процеса који је вођен пред Војним судом у Солуну, а његов повод био је наводни покушај убиства регента Александра Карађорђевића, 11. септембра 1916. на Солунском фронту. У историографији преовладава став да је у питању инсценирани атентат, чији је циљ да се за покушај регентовог убиства окриви пуковник Драгутин Димитријевић Апис, у то време заменик начелника штаба Треће армије, од 1911. неформални вођа тајног официрског удружења „Уједињење или смрт“ (познатијег под именом „Црна рука“) и један од најугледнијих и нај утицајних српских официра тога времена. Осим атентата, оптужница је Аписа и његове најближе сараднике додатно теретила и за „превратничко деловање“ у земљи, покушај војног пуча и збацивање регента Александра, као и покушај склапања сепаратног мира са Аустроугарском. Пуковник Апис је ухапшен у селу Воштаране 15. децембра 1916. године, заједно са великим бројем чланова „Црне руке“, углавном својих пријатеља. Пресудом Војног суда од 5. јуна 1917. године Апис је осуђен на смрт, а стрељан је 13. јуна у близини Солуна, заједно с артиљеријским мајором Љубомиром Вуловићем и Радом Малобабићем. Остали оптужени осуђени су на затворске казне.

Позадину Солунског процеса, као што је историјска наука утврдила, не чине само лични анимозитети председника српске владе у егзилу и регента Александра Карађорђевића према једном од најмоћнијих официра у српској војсци тога време-

* Рад под овим насловом је дипломски (завршни) рад потпоручника Страхиње Јеремића, одбрањен на Војној академији септембра 2016. године. Ментор: проф. др Мирјана Зорић.

на, већ је она много дубља и комплекснија. У деценијама које ће уследити после Солунског процеса изашло је на видело обиље чињеница које се могу довести у узрочно-последичну везу са Аписовим ликом и делом, посебно његовим трагичним крајем, што је наметнуло потребу за преиспитивањем овог контроверзног суђења. То је учињено 2. јуна 1953. године, тек под комунистичким режимом у Југославији, када је у обновљеном процесу Врховни суд Србије рехабилитовао Аписа и његове следбенике. Данас се налазимо пред једном новом фазом тумачења Аписовог лика и дела, пред иницијативом да се, на стогодишњицу Солунског процеса, Аписови посмртни остаци пренесу и свечано, уз државне почести, сахране на Калемегдану. Јавно мњење је по овом питању подељено. Док су једни против ове иницијативе, други у њој виде допринос неговању културе сећања и историјске традиције у српском народу у целини.

Драгутин Димитријевић Апис

Један од најмоћнијих, али и најконтроверзнијих српских официра с почетка 20. века, Драгутин Димитријевић Апис рођен је 5/17. августа 1876. године у Београду, од оца Тодора и мајке Јованке. Димитријевићи су били цинцарског порекла.¹ У време када је започео Први српско-турски рат (1876), његова породица се преселила у Крагујевац, где су му отац и два стрица у то време радили у крагујевачкој фабрици муниције. Потом, породица се сели у Краљево, а затим у Ниш, где је Драгутин завршио основну школу и 1885. године се уписао у класичну гимназију. У Пироту је 1889. Драгутин завршио нижу гимназију, да би се 1890. године преселио у Београд, настанивши се у кући своје сестре и зета. Како је рано остао без оца, бригу о њему преузела је његова сестра Јелена и њен муж Живан Живановић. У Београду је наставио школовање, а због своје грађе и велике енергије, у Првој београдској гимназији добио је надимак Апис, по бику из египатске митологије. По завршетку гимназије (седам разреда), 1892. године, уписао је Нижу школу Војне академије и завршио је 1896, као шести у класи, да би потом, као потпоручник, нешто више од годину дана провео на служби у 7. пешадијском пуку у Београду. Септембра 1898. године уписао је Вишу школу Војне академије, за генералштабне официре, а у чин пешадијског поручника произведен је 1899. године.

Почетком 20. века Апис је предводио групу млађих официра завереника, незадовољних владавином краља Александра Обреновића, унутрашњим приликама у Србији, а посебно незавидним материјалним положајем официрског кора и краљевом женидбом са Драгом Машин 1900. године. Заједно са Антонијем Антићем осмислио је и организовао пуч 29. маја 1903. (Мајски преврат) у којем су убијени краљ и краљица, а он је био тешко рањен. Због озбиљне инфекције ране, која је претила да му угрози живот, Апис је пребачен у Беч где је успешно оперисан о трошку Петра I Карађорђевића који је, према писању Дејвида Мекензија (1989), платио 22.000 динара за његово лечење.² Већ крајем 1903. године Никола Пашић је тра-

¹ Дејвид Мекензи, *Апис*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1989, стр. 24.

² Исто, стр. 233.

жио да се завереници отпусте, али краљ Петар то није дозволио.³ Међутим, на инсистирање Николе Пашића, због спољнополитичких односа Србије, старији официри међу завереницима су пензионисани 1906. године, док су млађи и даље остали активни у служби, међу којима је био и Апис.

После Мајског преврата 1903. и смене династија у Србији, започиње блистава војничка каријера Драгутина Димитријевића Аписа. Његов утицај међу официрима и у самој војсци стално је растао. Најпре је, 1904. године, пратио престолонаследника Ђорђа Карађорђевића на његовом путу по Швајцарској и Горњој Италији; половином 1905. године унапређен је у капетана прве класе и положио испит за службу у Генералштабу, а онда је отишао на усавршавање у Немачку. Од 1905. до 1906. године у Берлину је учио немачки језик и упознавао се са организацијом и обуком немачке војске која је у то време била највећа војна сила у Европи. Присуствовао је и великим војним маневрима у близини Познања у Шлезии. По повратку из Немачке радио је, од септембра 1905. до марта 1907. године, у генералштабном одељењу Министарства војног. Ту се повезао са перспективним официрима, међу којима је био и Радомир Путник. Настојао је да промовише своја знања и искуства стечена у Немачкој, како би допринео унапређењу организације и обуке српске војске.⁴ Апис је врло брзо стекао велики углед и утицај међу млађим официрима, али и међу онима са већим чиновима. Официри завереници (из 1903) састајали су се на сваку годишњицу Мајског преврата и за њих је Апис био симбол тог преврата.⁵ Млађим официрима био је идол, успевао је лако да им наметне своје идеје и да их стимулише на нове активности и подухвате. Краће време боравио је у Македонији, а по повратку вршио дужност помоћника начелника штаба Дринске дивизије 1908. године. За време свог боравка на југу Србије постао је члан Четничког удружења чије је седиште било у Скопљу и Куманову.

Драгутин Димитријевић Апис био је један од организатора и вођа тајног удружења (организације) *Уједињење или смрт*, познатијег као *Црна рука* (основане 1911. године), чије је језгро представљала неформална завереничка група официра – црнорукаца који су 1903. године извршили Мајски преврат. Удружење је, по једнима, основао Богдан Раденковић, заједно са Војиславом Танкосићем и Љубом Јовановићем Чупом, а по другима – сам Апис.⁶ Међутим, према Аписовом тврђењу он се придружио седморици чланова централног комитета овог тајног удружења,⁷ али ће у њему врло брзо преузети водећу улогу. Како је у то време био близак са политичарима и војним врхом, он је своје позиције искористио за јачање ове организације и њен утицај на унутрашње политичке прилике и креирање националне политике Србије. Циљ саме организације била је револуционарна борба за уједињење српства, а Србија је требало да буде Пијемонт око којег би се остварило ово уједињење. Непосредни повод за њено формирање била је, пре свега, аустроугарска анексија Босне и Херцеговине и тешка ситуација у Македонији уочи балканских ратова. У политичком животу Србије утицај „Црне руке” осећао се нарочито по завршетку балканских ратова.

³ Исто, стр. 54.

⁴ Исто, стр. 57.

⁵ Исто, стр. 58-59.

⁶ Исто, стр. 66.

⁷ Исто, стр. 68.

Пред Први балкански рат Први балкански рат организација је постала, у преносном смислу, инструмент министарства спољних послова у креирању и вођењу спољне политике српске владе. Апис је врло брзо постао главна личност у „Црној руци”, а она је имала велики утицај и на *Народну одбрану* преко Милана Васића, међу комитима преко Војислава Танкосића, а међу интелектуалцима и омладином преко Љубе Јовановића Чупе. Апис је преко Милована Миловановића⁸ и Радомира Путника одржавао тесне везе са српском владом и војним врхом. Захваљујући добрим односима са краљем Петром успео је да наговори будућег престолонаследника Александра Карађорђевића да донира 20.000 динара за *Пијемонт*, гласило „Црне руке”.⁹ Међутим, годину дана после њеног оснивања, око Александра Карађорђевића 1912. окупиће се група официра, такође у статусу тајне официрске организације, под називом „Бела рука” која ће у јавном животу Србије наступати као противник и противтежа „Црне руке”. На челу те групе био је Петар Живковић, који је настојао по сваку цену да окрене престолонаследника против црнорукаца, тврђом како би они за њега могли да постану опасни као и у време Мајског преврата против Обреновића.¹⁰ Како није успео формално да докаже своје тврдње, Живковић је био кажњен због ширења лажних гласина. Апису је у то време добродошла безрезервна подршка краља Петра, Милована Миловановића и начелника Генералштаба Радомира Путника.¹¹

У Аписовој биографији, коју је написао Дејвид Мекензи, наводи се да је од јула 1910. био шеф штаба Коњичке дивизије у Београду, а од октобра исте године предавао стратегију на Војној академији. Пред Први балкански рат охрабрио је Милована Миловановића, министра спољних послова у влади Србије и уједно њеног председника, да се определи за одлучнију спољну политику и уђе у рат са Турцима. Са друге стране, Миловановић је Апису ставио на располагање средства за анти аустријску пропаганду и све до своје смрти, половином 1912. године, одржавао је са Аписом редовне везе. Апис је предлагао Миловановићу да са Бугарима склопи споразум, како би заједнички отпочели Први балкански рат. Истовремено, три групе официра, углавном црнорукаца, пред сам рат (у септембру 1912. године) ангазоване су у извиђању Старе Србије и Македоније, како би за начелника Врховне команде Радомира Путника прикупиле поуздане информације о расположењу албанских вођа у овим областима по питању рата са Турцима.¹² Међутим, током ових активности, Апис се 1. октобра 1912. разболео од бруцелозе (малтешке грознице), коју је добио вероватно од некуваног козјег млека које је пио по албанским селима. Како се тада налазио у штабу коњичке дивизије, наставио је да ради болестан, са високом температуром, и у време када је рат отпочео. Ипак, по наређењу више

⁸ Милован Миловановић је од 1909. до 1912. године био министар спољних послова у влади Краљевине Србије и председник владе од 25. јуна 1911. (по старом календару), све до своје смрти. Преминуо је неколико месеци пре избијања Првог балканског рата, а Слободан Јовановић га је сматрао за једног од најбољих српских дипломата, јер је „српске интересе имао стално на уму, али их није сувише наглашавао, него их је везивао за неке више и општије интересе.”

⁹ Дејвид Мекензи, *Апис*, стр. 74.

¹⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3, Београд 1936, стр. 343.

¹¹ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 42.

¹² Исто, стр. 89.

команде, и упркос његовим протестима, пребачен је у војну болницу на лечење. Преко три седмице био је без свести, готово на граници живота и смрти, а опоравак му је био дуг и тежак, па због опште слабости месецима није могао да хода.¹³ Из болнице је изашао тек у априлу 1913. године, а онда је наставио лечење у Берлину. Због тога није могао учествовати у балканским ратовима.

Јануара 1913. Апис бива унапређен у чин потпуковника, а у августу исте године постављен је за шефа Обавештајног одељења Генералштаба, захваљујући, поред осталог, и утицају „Црне руке” на српски војни врх. Ова функција му је омогућила да успостави контакте са истомишљеницима изван Србије и, пре свега, контролише мрежу српских тајних агената и оперативаца у Аустроугарској, у чему су му највише помагали Раде Малобабић, мајор Љубомир Вуловић и пуковник.¹⁴ Контролисао је и организацију Млада Босна, која ће 28. јуна 1914. извршити атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. Тада је један од преживелих атентатора, Мухамед Мехмедбашић, од Аписа затражио заштиту и уз њега остао до самог краја.

Након победе у Балканским ратовима, дошло је до велике кризе у односима између војне и цивилне власти у Србији, пре свега по питањима везаним за управу у новоослобођеним областима. Једно време Македонија је била под војном управом, али када је дошла под цивилну власт радикали су у њој почели постављати корумпиране службенике. Официри су приговарали полицијским службама због крађа и корупције, што је непосредно проузроковало и међусобне сукобе. *Пијемонт* је због тога месецима нападао министра унутрашњих послова Стојана Протића, а овај је априла 1914. одговорио Уредбом о приоритету грађанске над војном влашћу на новоослобођеним територијама.¹⁵ Војни командант у Македонији Дамјан Поповић оглушио се о ову уредбу, због чега бива смењен, али су официри листом стали уз њега, супротстављајући се на тај начин самој влади. Официри су у том - подухвату добили и непосредну подршку опозиције радикалској власти у Србији.

У почетку Апис није био укључен у сукобе између војске и цивилне власти у Македонији, али је већ од маја 1914. године око себе окупио официре и стао на чело побуне против радикалске владе. Официре у Македонији саветовао је да појачају кампању против грађанских власти и да се телеграмима обраћају непосредно самом краљу. Уз тајну подршку Радомира Путника, Апис се састајао са опозиционим политичарима и са њима преговарао чак и о могућем војном пучу, као начин-у изласка из новонастале кризе. Свакако, није био у питању војни удар у Србији, већ само удар на цивилну власт у Македонији, као могућност да се испровоцира пад владе Николе Пашића и наметну нови избори у Србији. Уследиле су оптужбе радикала на његов рачун, што Апису није сметало да почетком јуна 1914. настоји да наговори одређене официре да преузму власт у Македонији, али су га његови најближи сарадници одбили, страхујући од могућих подела у војсци.¹⁶

Сукоб између војне и цивилне власти у Србији и даље се заоштравао, а окосницу војничке опозиције влади представљала је заправо „Црна рука”. Сакривајући се

¹³ Исто, стр. 93-94.

¹⁴ Исто, стр. 94.

¹⁵ Исто, стр. 108-109.

¹⁶ Исто, стр. 111; 113-114; 116; 118-119.

иза војске, али и политичке опозиције радикалској влади, црнорукци су приморали краља Петра да непосредно пред почетак Првог светског рата распусти владу Николе Пашића, иако је Радикална странка имала већину у Народној скупштини. Тек након руске интервенције, претпоставља се и уз помоћ француског капитала, криза је решена у Пашићеву корист, а краљ Петар је био приморан да се повуче, наводно због болести, и за регента именује престолонаследника Александра.¹⁷ Међутим, конфронтирање између Аписа и црнорукаца, на једној, и Пашићеве владе, на другој страни, није престало. Како су Апис и црнорукци преко Народне одбране настојали да прошире мрежу својих агената по Босни и Херцеговини, у чему им је помагало велико незадовољство српског становништва аустроугарском управом, као и српски национални покрет и ширење југословенске идеје после балканских ратова, Пашићева влада је, на другој страни, настојала по сваку цену да не квари односе са Аустроугарском, настојећи институционално да блокира рад црнорукаца у Босни и Херцеговини.¹⁸ Тако је неколико дана пред почетак Првог светског рата, Апис узалуд чекао Рада Малобабића, кога је ухапсила српска полиција, не обавестивши о томе самог Аписа. Малобабић је, на тај начин, постао жртва сукоба Аписа са радикалима. Одмах после тога Апис је отишао у Крагујевац, који је непосредно пред рат постао седиште Врховне команде српске војске, где је осам месеци обављао дужност шефа Обавештајног одељења у Врховној команди и шефа информационог бироа.¹⁹

Колико је Драгутин Димитријевић Апис имао велики утицај на опозицију у Србији говори и податак да су му се на почетку рата, када је Никола Пашић покушавао да образује коалициону владу, опозициони политичари, укључујући и једног Љубомира Давидовића (од 1912. вође Самосталне радикалне странке, која ће 1919. године прерасти у Демократску странку) обраћали за савет.²⁰ Међутим, у Крагујевцу је 1915. године дошло до погоршавања односа између Аписа и Александра Карађорђевића, што је знатно ослабило његове позиције у војсци, као и утицај на политичаре. Томе је додатно допринела и чињеница да су у рату гинули његови најбољи другови који су му били и највећа подршка. Након свађе са регентом Александром, Апис је, марта 1915, прекомандован из Врховне команде у Ужичку војску, као начелник штаба, да би у октобру исте године унапређен у чин пуковника и био постављен за начелника штаба Тимочке војске.

У време бугарске мобилизације, пред напад на Србију, Радомир Путник је тражио од Пашића да од савезника захтева одобрење за предузимање превентивног напада на бугарску војску и заузимање Софије, али се од тога одустало, јер савезници за то нису желели ни да чују.²¹ Затим ће Аписова група окривити Пашића и Врховну команду што Бугарска брзом акцијом српске војске није избачена из рата.²² Након бугарског напада, средином октобра 1915, Апис је у Куршумлији затекао

¹⁷ Андреј Митровић, *Serbia's Great War 1914-1918*, London 2007, стр. 24.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 142, 146.

²⁰ Исто, стр. 148.

²¹ Исто, стр. 155.

²² Исто, стр. 156.

Рада Малобабића на слободи, али под полицијским надзором. Полиција га је 31. октобра 1915. предала Апису, који је за њега потписао признаницу.²³ У новембру 1915. Тимочка војска је по Аписовом плану привремено заузела Качаничку клисуру, али због изостанка очекиване помоћи савезничке војске са југа и снажног притиска бугарске 2. армије није могла да напредује ка Скопљу.²⁴ Комплетна српска војска тих дана је кренула у повлачење преко албанских и црногорских планина, а Тимочка војска је током овог повлачења штитила десни бок других српских јединица, бивајући у сталном борбеном контакту са бугарском војском и спречавајући њен продор ка Елбасану.²⁵

У фебруару 1916. године Апис се из Драча пребацио на Крф, где је провео неколико месеци, да би, као помоћник начелника штаба 3. армије, у мају 1916. отишао на Солунски фронт. Ту ће наредне године уследити коначни расплет једне изузетно бурне војничке каријере, чији крај и данас изазива бројне контроверзе и отворена питања у историјској литератури. Реч је, пре свега, о мотивима и позадини Солунског процеса (вођеног пред Војним судом у касарни треће армије у Солуну од 28. маја до 5. јуна 1917), чији је повод био наводни покушај убиства регента Александра Карађорђевића, када је 11. септембра 1916. код Острова са велике удаљености пуцано на његов аутомобил. Вероватно се радило о намештеном атентату, са циљем да се у овај догађај уплете и сам Апис. Апис је ухапшен у селу Воштаране, 15. децембра 1916. године. Том приликом је ухапшено много чланова „Црне руке”, углавном Аписових пријатеља. Оптужница га је теретила за „превратничко деловање” у земљи, с политичким циљем. Поред тога, у тужби се наводило да је прикривао Рада Малобабића и Мухамеда Мехмедбашића, који су били оптужени истом тужбом, и да су покушали да изврше атентат на престолонаследника Александра, док се аутомобилом возио из Острова у свој логор. Пресудом Војног суда од 5. јуна 1917. године Димитријевић је осуђен на смрт, а стрељан је 13. јуна у близини Солуна, заједно с артиљеријским мајором Љубомиром Вуловићем и Радом Малобабићем.

Иако је познато да је Апис сматао Николи Пашићу и регенту Александру, позадину Солунског процеса не чине само лични анимозитети председника српске владе у егзилу и регента Александра Карађорђевића према једном од најмоћнијих официра у српској војсци, већ је она много дубља и комплекснија. У овом раду је настојано да се осветли та позадина, у оној мери колико је то расположива литература и изворна грађа омогућила, као и да се објасни како је пуковник Драгутин Димитријевић Апис, од великог присталице династије Карађорђевић и личних веза које је неговао са краљем Петром и регентом Александром, постао противник кога се наследник краљевске круне у Србији прибојавао и кога је зато одлучио да уклони. У деценијама које ће уследити после Солунског процеса „изронило” је на видело обиље чињеница које се могу довести у узрочно-последичну везу са Аписовим ликом и делом, посебно његовим трагичним крајем, што је наметнуло ново преиспитивање његове историјске улоге у целини.

²³ Исто, стр. 157.

²⁴ Исто, стр. 161.

²⁵ Исто, стр. 163.

Аписова улога у Мајском преврату 1903.

Када је реч о улози Драгутина Димитријевића Аписа и групе млађих официра, његових истомишљеника у Мајском преврату 1903. године, односно разлозима који су довели до убиства краљевског пара, евидентно је да политика и понашање краља Александра Обреновића, пре свега материјални статус официра под његовим режимом и краљева женидба Драгом Машин, нису били једини мотив Мајског преврата, већ однос према династији Обреновић у целини, пре свега, њеном последњем представнику – краљу Александру. О томе нам говори и податак да су се официри завереници (после 1903) састајали не само на сваку годишњицу Мајског преврата већ се Апис редовно састајао са својим истомишљеницима и пре убиства краља Александра и у слављу обележавао датум када је извршен атентат на Михаила Обреновића (1868. године). Кнез Михаило је, иначе, био један од најуспешнијих владара које је Србија имала у 19. веку. Сматрамо да је то питање (однос црноукаца према овој династији у целини), као и нагло окретање ка Карађорђевићима, недовољно обрађено у нашој историографији. Зато се намеће логично питање: да ли је кнез Петар Карађорђевић био, пре свега, избор политичара, бивших министара из редова либералних првака који су у претходном периоду били лојални и одани Обреновићима, а који су пристали уз официре и заверу, или су у томе главну реч имали завереници и њихов неформални вођа Драгутин Димитријевић Апис?

О томе нам је драгоценост сведочанство оставио Ђорђе Симић, угледни дипломата и политичар тога времена, као непосредни очевидац догађаја који су уследили одмах по убиству краљевског пара. Симић је забележио да је у војсци, када јој је саопштено да је краљевски пар убијен, „почело извикивање имена кнеза Петра Карађорђевића и позив да преузме краљевски престо”. То је навело Симића да закључи да су „завереници радили у интересу династије Карађорђевића, а вероватно и у споразуму са њеним представником књазом Петром”. Симић је сматрао да су завереници схватили како би проглашење кнеза Петра за краља од стране војске наишло на рђав пријем у земљи и иностранству. Због тога су официри одлучили да политичарима препусте образовање цивилне владе, у којој би и они били заступљени; влада је, иначе, образована у раним јутарњим часовима 29. маја 1903, непосредно по извршењу атентата. Привремена влада је требало, држећи се уставних принципа, да спроведе избор новог владара, што би оваквој процедури обезбедило легалитет и легитимитет пред домаћом и међународном јавношћу. Симић је описао и како је створена нова влада. Пошто је извршено убиство, вође завереника су похитале у Министарство унутрашњих дела, где су их чекали цивили, саучесници у овом подухвату; одатле су официри одлазили кућама оних личности са којима је договорено да уђу у владу. Сагледавајући, ипак, последице убиства краљевског пара, Симић је констатовао да ће поступак завереника донети Србији тешку осуду широке јавности у свету и у перспективи наметнути тзв. „завереничко питање” које неће бити лако решено.²⁶ Врло брзо ће се показати да је Симић био у праву.

²⁶ Архив Србије (АС), Ђорђе Симић, *Успомене*. (Од 29. маја до 9. октобра 1903), стр. 11-29.

У овом поглављу нисмо се бавили реконструкцијом Мајског преврата, већ смо настојали да изнесемо и проблематизујемо само нека од питања која су везана непосредно за улогу Драгутина Димитријевића Аписа, као организатора и вође преврата, као и у годинама које ће затим уследити, а везана су за решавање већ поманутог „завереничког питања” у Србији. Апис је веома рано преузео главну улогу међу млађим завереницима. Често се састајао с њима у кући своје сестре и зета Живана Живановића, у којој је иначе боравио. Ту је чувао и први списак чланова и заклетву, коју је потписало шест млађих официра, да би касније те документе уништио. Док је лежао болестан 1902. године, Апис је скицирао писану заклетву, како би обавезао заверенике и осујетио њихово одустајање од завере. Она је, иначе, представљала њихов национални и политички програм: „Увиђајући сигурну пропаганду Отаџбине, ако се данашње стање продужи за најкраће време и оглашавајући као најглавније кривце за све Краља Александра и његову милосницу Драгу Машин, заклињемо се и потписима својим обавезујемо да ћемо их побити. На престо српски, опран крвљу ових бесчасника, доведемо Петра Карађорђевића, унука Вождовог и сина законитог кнеза пок. Александра Карађорђевића”. Апис је тражио од свих завереника да потпишу ту изјаву која је откривала и њихов циљ: да убију краљевски пар и да поново доведу на престо династију Карађорђевића.²⁷

Апис и његови другови ширили су опрезно своју заверу. Врбовање официра обављало је само неколико одабраних завереника, пре свега поручници Апис и Антоније Антић. Аписов зет Живан Живановић је тек касније сазнао да је списак завереника он крио у старој пећи њихове породичне куће, који ће касније бити спаљен ради безбедности завереника. Новембра 1901. млади официри су одлучили да потраже подршку истакнутих политичара и политичких струја, као и виших, искуснијих официра који су били незадовољни владавином краља Александра и његовом женом. Тако ће око себе временом окупити: некадашњег министра унутрашњих дела Ђорђа Генчића, Јована Авакумовића, генерала Јована Атанацковића, истакнутог карађорђевићевца Хаџи Тому, затим (1902) поједине људе на кључним положајима у Србији, као што је био службеник у Министарству иностраних дела Аксентије Рујанац Баџет (који ће врло брзо, након изненадне полицијске провале у његовој канцеларији, бити напречац протеран из Београда), па пешадијски поручник Велимир Вемић и инжењеријски поручник Божин Симић. Иако је Апис знао често да наглашава да су „велике идеје одувек биле дело неколицине”, завера се ширила по гарнизонима у Србији. Схватајући да су им за успех планираног подухвата неопходни и виши, искуснији официри, завереници су успели да придобију и пензионисаног пуковника Александра Машина, брата Драгиног покојног мужа, потпуковника Дамјана Поповића (ађутанта краља Александра Обреновића) и потпуковника Петра Мишића, који је командовао Шестим пуком у Београду, као и два млађа официра који ће касније заузимати високе положаје у војсци – потпоручници Војислав Танкосић и Петар Живковић. Живковић ће касније, нарочито од кад је 1912. постао вођа „Беле руке”, постати и Аписов смртни непријатељ. Нешто касније, овој групи придружиће се и познати индустријалац и надалеко чувени пивар Ђорђе Вајферт. Он ће уложити и велика новчана средства за реализацију идеје око уклањања краљевског пара.

²⁷ Живан Живановић, *Политичка историја Србије*, том IV, Београд 1923-1925, стр. 343-347.

Својом огромном енергијом и јасним циљевима, Апис је своје пријатеље заверенике држао чврсто на окупу и наговарао на делање. Налазећи се на челу једног широко распрострањеног тајног покрета, Апис је већ у доби између своје двадесете и тридесете године, када се завера припремала, снажно испољио особине захваљујући којима ће постати доминантна личност у Србији у првој и другој деценији 20. века.

Свега неколико сати након убиства краљевског пара, 29. маја 1903, у чијој завршници Апис није учествовао због тешких рана које је на почетку задобио, официри завереници и њихови савезници међу цивилима држали су потпуно у својим рукама војску и владу. Њихове присталице су овладале гарнизонима у унутрашњости Србије. Тог јутра у Београду је формирана привремена влада, да би затим завереници окупили представнике свих политичких странака, ради формирања владе народног јединства, која ће водити Србију неколико месеци након преврата. Завереници су на тај начин правилно поступили, када су власт одмах препустили истакнутим политичарима, а нова влада вратила је Устав из 1901. године, после чега је Народна скупштина огромном већином за краља изгласала кнеза Петра Карађорђевића.

Није спорно да су Апис и његови другови, као извршиоци Мајског преврата, а тиме и завереници у целини, учинили велику услугу и задужили династију Карађорђевића, јер трагична смрт последњег Обреновића ставила је тачку на вековни спор двеју династија који је у више наврата паралисао Србију. Апис је уверавао своје другове који су оклевали да је неопходно убити краља: „Убиство краља нанеће велику штету нашем угледу и угрозиће мир у земљи и иностранству. Али време ће показати да то нисмо учинили из нискости и мржње, већ у интересу државе”.²⁸

О преврату 1903. године много је писано. Међутим, новооткривена документа и историјска грађа, расута по многим архивима у земљи и иностранству, бацају донекле ново светло на овај догађај. Према новијим сазнањима, припреме за преврат текле су нешто другачије него што је то најчешће у нашој литератури приказивано. Једна од полазних основа за описивање завере и атентата на краља Александра и краљицу Драгу у досадашњој литератури била је књига Драгише Васића *Деветсто трећа* (1925), по којој су зачетници и главни актери завере били млађи официри: коњички поручник Антоније Антић, пешадијски поручник Драгутин Димитријевић Апис, поручник Милан Маринковић, потпоручник Никодије Поповић и још тројица других официра. Они су већ 6. септембра 1901, по стартом календару, донели одлуку да краљевски пар буде убијен 11. септембра, на балу организованом поводом краљичиног рођендана у сали „Коларац”. Убиство је требало, како је писао Васић, да буде, на предлог Аписа, извршено камама затрованим цијан-калијумом, али је све то пало у воду, с обзиром на то да се краљ и краљица нису појавили балу.

У *Мемоарима* Јована Авакумовића, политичара који је био председник владе и код Обреновића и код Карађорђевића, а који се чувају у Архиву САНУ, пише да је први разговор о уклањању краљице Драге био обављен у ноћи између 11. и 12. јула 1900. године, и то у самом двору, у ађутантској соби. У том разговору, поред Авакумовића, учествовали су још и генерал Василије Васа Мостић, љубимац краља Милана, генерал Цинцар-Марковић, Лаза Лазаревић, пуковник Леонидас Соларевић и Дамјан Поповић, који је тада био ађутант краља Александра. Авакумовић

²⁸ Исто, стр. 618.

тврди да је разговор иницирао генерал Мостић, како би пренео поруку краља Милана да по сваку цену спречи женидбу краља Александра Драгом Машин. „Унапред пристајем да г. Авакумовић ту женидбу спречи, или узимањем оставке од стране краља Александра, или, најпосле, ако не може бити другачије, ма и одузимањем живота краљу Александру...”, пише у мемоарима бившег председника владе.

У Државном архиву у Бечу налази се један врло значајан документ, строго поверљив извештај од 28. априла 1904. године (РА, XIX), који је открио Ваца Казимировић и објавио га у двотомној монографији о Николи Пашићу. Нажалост, врло мало је или готово нимало коришћен у нашој историографији која се бавила Мајским превратом. Реч је о специјалном извештају аустроугарског посланика (Константина Думбе) у Београду, који је настао на основу сведочења једног од вођа завере, потпуковника Петра Мишића. Извештај је написан тако, како то у уводу наводи посланик из Беча, да би једног дана могао да послужи као „историјски извор”.²⁹ И овај извор, попут мемоара Јована Авакумовића, открива да је завера против последњег Обреновића била склопљена много раније него што се група млађих официра одлучила на ликвидацију суверена. У извештају аустријског дипломате посебно се наглашава да је душа завере био Ђорђе Генчић, министар унутрашњих дела у влади др Владана Ђорђевића и да је он био тај који је инсистирао да се „судбина краља Александра не одваја од судбине краљице Драге, да обоје морају бити уклоњени или да се од свега дигну руке”. Уз Генчића, пише у овом документу, чланови главног завереничког одбора били су и генерал Јован Атанацковић, пуковник Александар Машин, Перат Мишић, Леонидас Соларевевић, Дамјан Поповић и Ђока Михајловић, што указује да главни завереници нису били млађи већ, заправо, старији официри. Нешто касније, овој групи ће се придружити и познати индустријалац и надалеко чувени пивар Вајферт.

Документ из Бечког државног архива указује да у првобитним плановима завереника није разматрано убиство краља Александра. Њихов циљ је био да се само уклони краљица Драга. Много касније, готово у последњем часу, решено је да се ликвидира и краљ Александар. Делује као велико изненађење да је ово учињено на захтев Петра Карађорђевића, односно његових представника који су, с његовим писменим овлашћењем, били у дослуху са завереницима у земљи. Учешће будућег краља у завери било је много значајније него што су досадашња тумачења Мајског преврата то откривала. Главни одбор завереника се, иначе, нашао пред дилемом, шта после атентата? Прогласити републику или монархију? Обреновићи нису имали наследника, а како су коловође преврата били углавном пријатељи и поборници краља Милана, на сваки начин су покушали да пронађу неки траг, како би круна остала у њиховим рукама. Било је различитих идеја, на пример, да на српски престо дође Мирко Петровић, син кнеза Николе, нешто касније црногорског краља. Али, од те идеје се брзо одустало.

Судећи по писаним траговима, то питање је преломљено у Бечу, где ће тамошњи дворски и политички кругови предност дати Петру Карађорђевићу. Да ова претпоставка има историјско утемељење, сведочи и податак да је Генчић од јесени 1902. године све чешће путовао у иностранство. Почетком октобра исте године, као званични представник завереника, у Бечу се састао са опуномоћеником Петра Ка-

²⁹ *Новости*, 10. април 2016.

рађорђевића – Јашом Ненадовићем и представницима аустроугарске владе. Јаша Ненадовић је годину дана раније био у Бечу по налогу Петра Карађорђевића, да би ступио у контакт с аустроугарском владом. Том приликом донео је посебно овлашћење будућег суверена Србије, написано 28. новембра 1901. на француском језику, којим је Ненадовић именован за официјелног представника кнеза Петра, а затим је 12. децембра 1901. уручио кнежево писмо дворском саветнику и шефу Информационог бироа у аустроугарском Министарству спољних послова Хајнриху фон Милеру. Истога дана, у Министарству спољних послова Аустроугарске састављен је посебан акт у којем је, поред осталог, цитирано писмо Петра Карађорђевића намењено том министарству, у којем је он изложио своје политичко виђење будућих аустроугарско-српских односа: „Својим географским положајем, Србија је упућена на то да има најбоље односе са суседном Аустроугарском монархијом, а привредни интереси Србије захтевају данас више него икад на категоричан начин да ови односи буду што је могуће срдацији. Сваки српски државник који заиста искрено хоће да служи својој земљи морао би увек да ову околност има у виду...”. Поменуто писмо кнеза Петра Карађорђевића, и накнадни контакти будућег краља са центрима моћи у Бечу, утицаће, по свој прилици, да Аустроугарска пружи званичну подршку новом суверену Србије.³⁰

У почетку, начин на који је уклоњен краљевски пар у Србији 1903. изазвао је велико згражавање и противљење на европским дворовима и у јавности, а појединости о убиству брзо су пуниле странице европских листова, уз озбиљне замерке атентаторима на свирепости исказаној у атентату и повреди заклетве дате владару (Александру Обреновићу). Одлука српске Народне скупштине да заверенике ослободи одговорности за краљеубиство само је допринела повећању нерасположења према Србији, које се проширило и на новог владара. Захтев да се уклоне и казне завереници потекао је са свих дворова, међу првима петроградског и бечког. Не-промишљеност завереника и спремност Народне скупштине да их оправда и брани, нови владар и читава земља убрзо ће скупо платити.

Међутим, много значајније за српску владу било је држање владиних кругова у Бечу и Петрограду, из којих је стизало уверавање да се Аустроугарска и Русија неће уплатити у унутрашња питања и да ће прихватити избор кнеза Петра Карађорђевића за новог краља Србије. Аустроугарски министар иностраних дела Агенор Голуховски је том приликом додао да су Карађорђевићи увек одржавали коректне односе са Аустроугарском, што је и кнез Петар потврдио (1901), и да је Србија принуђена да живи у пријатељству са својим моћним суседима.³¹ Пошто је име кнеза Петра Карађорђевића, као претендента на српски престо, било опште познато у Европи и није изазивало никакве спорове, посебно у Аустроугарској и Русији, његов избор за краља Србије могао се сматрати мање-више сигурним. Расположење народа и политичких странака у Србији, пре свега војске и завереника, гарантовали су успех око избора новог владара, извршеног на заједничкој седници Народне скупштине и Сената, 15. јуна 1903, док је крунисање Петра I Карађорђевића обављено 21. септембра 1904. године.

³⁰ Исто.

³¹ Наведено према: Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, Београд, 1990, стр. 21.

Завереничко питање у Србији 1903–1906.

Одмах по ступању на краљевски престо у Србији, Петар I Карађорђевић се суочио са бројним обавезама, али и проблемима који су претили да уздрмају политичку сцену у Србији, као и њене спољнополитичке односе, посебно са великим силама у Европи. Врло брзо ће се у политичким и војним круговима Србије наметнути потреба за решавањем „завереничког питања“, пре свега, за уклањањем из политичког живота Србије официра завереника који су извели Мајски преврат.

Упркос (делимичном) расплету који ће уследити пензионисањем старијих официра 1906. године, завереничко питање пратиће краља Петра током читаве његове владавине. Оно је било извор сукоба и неспоразума у земљи и изван ње, проблем који је оправдано изазивао сумње многих у његова демократска опредељења. Као „неуставни чинилац“, завереници (официри и цивили, организатори и учесници Мајског преврата) били су кост у грлу свих странака и влада у земљи, али и владајућих кругова у Европи и читаве европске јавности. Заштита коју је краљ Петар пружао завереницима претила је да отуђи најпоузданијег српског савезника – Русију, а Енглеску, Француску и Италију држала је резервисаним, док је Аустроугарска настојала да то питање искористи како би политички и даље условљавала и контролисала Србију. Зависан од завереника, заправо, њихов дужник краљ Петар одлагао је решење тог питања, чак и онда када је оно наносило директне штете интересима Србије.

Краљ се показао као лојалан пријатељ завереника, одбивши захтеве руског двора да им се суди за почињена дела. Због тога је био оштро нападан у земљи и дуже времена изолован од европских дворова, чија су му врата дуго била затворена, а нека се нису никад ни отворила. После пензионисања старијих официра завереника (1906), млађи официри који су припадали завереничкој групи 1903. и који ће 1911. године образовати тајну организацију „Уједињење или смрт“, као што су Драгутин Димитријевић Апис и његови најближи сарадници, наставили су да играју значајну улогу у политичком животу земље и уживају краљеву (макар) прећутну подршку. То није могло да остане без последица по краљевску породицу. Доказано је да су завереници, поред осталог, арбитражирали око династичких питања у годинама пред Први светски рат и добрим делом сносили одговорност за краљево повлачење 1914. године.

Присуство завереника на српском двору и око владара изазивало је у земљи и ван ње опште недоумице у погледу његових демократских и парламентарних убеђења, међу политичким странкама наилазило на нескривену критику и одбијање, а најтеже последице произвело је у редовима српске војске, нарочито њеног официрског кора. Многи официри, посебно у гарнизонима у унутрашњости, отворено су се изјашњавали против својих другова који су извели државни удар 29. маја 1903, а још више против њиховог уплитања у политички живот земље. Захтевали су њихово уклањање и кажњавање, сматрајући то као предуслов за учвршћење дисциплине и морала у војсци. Међутим, много већа опасност, када је у питању присуство завереника на двору и њихов утицај на краља Петра, претила је од могућег сукоба између монарха на једној, и институција власти (Народне скупштине и владе) и јавног мњења у целини, на другој страни. Реално је било тако нешто и очекивати, будући да су дуго времена краљеви ађутанти и ордонанси, команданти београдске области, инспектори војске, начелници Главног генералштаба и министри војни

припадали или били блиски са завереницима. Водећи завереници (Дамјан Поповић, Александар Машин, Петар Мишић, Јован Атанацковић, Лаза Лазаревић, Љуба Костић, Антоније Антић и други) имали су готово неограничени приступ у двор и могућност да говоре са крељем, да врше притисак и оптерећују га својим захтевима. Многи су свој положај сматрали недодирљивим, због заслуга које су учинили краљу. Краљ је лично био веома наклоњен пуковнику Дамјану Поповићу, чији је блиски пријатељ и члан Авакумовићеве владе пуковник Александар Машин, заједно са неколицином официра, из позадине вукао конце и утицао на одлуке у двору и војсци.³² Најутицајнији завереници захтевали су унапређења; занимљиво је да је Радомир Путник био унапређен у генералски чин међу првима под новом владом, што је стране посматраче навело на помисао да је и Путник припадао завереницима. Слично је било и са генералом Степом Степановићем, за кога се говорило да је „веома близак” са завереницима.³³ Унапређење није било једина награда коју су завереници очекивали, многи су добијали и новац у виду помоћи, за отплату дугова, лечење и друге потребе. И сам Апис је у Бечу, због задобијених рана у Мајском преврату, оперисан о трошку краља Петра, који је платио 22.000 динара за његово лечење.

Завереничко питање изазвало је и оштре поделе у официрском кору, што је створило бројне проблеме у самој војсци, нарочито у погледу командовања, дисциплине и морала. То је довело до образовања неколико група унутар војске: првој су припадали официри завереници, чији број није био велики, али је зато њихов утицај био снажан; другу групу чинили су они официри који су одобравали поступак завереника, бранили их од критике, и њихов број се повећавао, а трећој групи припадали су официри који су сматрали да су завереници прекршили заклетву и своје руке упрљали крвљу убијеног владара. Постојале су и друге поделе: млађи завереници, међу којима су били и Драгутин Димитријевић Апис и Антоније Антић, који су сматрали свој део посла завршеним, док је друга група официра, махом старијих, сматрала своје присуство у политици и даље потребним и изузетно важним.

Велику, а могло би се рећи и пресудну улогу у решавању завереничког питања одиграле су европске силе и њихова дипломатија, чији је притисак на краља Петра и српску владу стално растао. Под претњом великих сила да ће повући своје посланике из Београда и односе са српским двором свести на најнеопходније, у марту 1904. године завереничко питање се нашло на прекретници. Притисак на краља Петра постајао је све већи, тако да је 31. марта резултирао краљевим потписивањем дуго очекиваног указа о уклањању завереника из службе на двору, чиме је питање њиховог присуства на двору било решено.³⁴ Међутим, пуковник Поповић, Машин и Мишић, иако су напустили двор, остали су и даље у активној служби и чак били постављени на значајније положаје: Машин је постављен за начелника Главног ђенералштаба, Поповић за команданта Дунавске дивизије и града Београда, а Мишић за команданта VII пешадијског пука. Остали су добили положаје у унутрашњости земље.

³² Исто, стр. 200.

³³ Исто, стр. 201.

³⁴ Исто, стр. 217-218.

Европска дипломатија, нарочито енглеска, није била задовољна оваквим решењем завереничког питања. Краљ Едвард и енглеска влада захтевали су осуду и кажњавање завереника; у супротном, одбијали су даље дипломатске односе са Србијом. Председник српске владе Никола Пашић настојао је, по сваку цену, да краља одвоји од завереника и дворске камариле, што је, на другој страни, претило да радикално заоштри односе између самог краља и водећих завереника. На тај начин се краљ Петар нашао у великом процепу. Година у којој се решавало „топовско питање”,³⁵ 1905, била је година великог незадовољства главних вођа завере од 29. маја 1903. краљем Петром, пре свега због његове сагласности да се испоштују захтеви Енглеске. То незадовољство било је изражено до те мере да су завереници, на предлог Дамјана Поповића, разматрали чак и могућност удаљавања краља Петра с престола.

У мају 1906. године уследио је компромис око завереничког питања:³⁶ на захтев Форин-офиса да се пензионисше група старијих официра завереника, у којој су били Александар Машин, Петар Мишић, Дамјан Поповић, Лаза Лазаревић и Љуба Костић (генерал Атанацковић је сам поднео оставку на функцију), српска влада је 16. маја дала пуну сагласност (30. маја по старом календару они су пензионисани), будући да је то био услов за успостављање пуних дипломатских односа са Великом Британијом. Овакво решење подржала је и група млађих официра међу завереницима, пре свих, Драгутин Димитријевић Апис и Милан Миловановић. Како је успостављање дипломатских односа са Енглеском био приоритет у спољној политици српске владе, која је настојала да се на овај начин ослободи превелике зависности од Аустроугарске, подршка двојице поменутих официра, поред личних, може се тумачити и државним интересима.

Међутим, пензионисање групе старијих официра завереника 1906. године није трајно решило завереничко питање у Србији. Оно је наставило и даље да трује политички живот земље, дели и сукобљава странке, и даље привлачи појединце и групе да се приближе двору... Ни поделе међу официрима овим чином нису биле уклоњене, а раније страсти убрзо су нашле израза у сукобима између чланова краљевске породице, браће Ђорђа и Александра, у којима су арбитражирали официри бивши завереници, нарочито они из млађих структура. Тако ће неколико година касније завереничко питање букнути у неком другом облику и неким новим интензитетом.

³⁵ „Топовско питање” тичало се набавке 64 батерије топова (256 топова) за српску војску у иностранству. Краљ, дворска камарила и Самостална радикална странка залагали су се да се набавка обави у Аустроугарској, док је Никола Пашић то сматрао не само војним, финансијским, већ и политичким питањем, сматрајући да би се на тај начин Србија још јаче везала за свог моћног суседа. Усред предизборне кампање, Аустроугарска је запретила Србији царинским ратом 11/24. јуна 1906, али, како је Пашић убедљиво победио на изборима, могао је лакше да се одупре овим притисцима. Аустрија је 24. јуна/7. јула 1906. одговорила затварањем своје границе за увоз српских производа. Краљ није био задовољан Пашићем и његовом политиком према Аустроугарској, али пошто је остао и без дворске камариле и без главних завереника (њиховим пензионисањем) био је принуђен да настави сарадњу са њим. Топове је Пашић набавио 1906. у Француској. Са француском фабриком Шнајдер-Крезо склопљен је уговор 20. новембра, а уговор о зајму 25. новембра 1906, који је одобрила српска Народна скупштина 7. јануара 1907. године. Наручено је 49 пољских и 15 брдских батерија (256 топова) и 280 граната по топу. Ови модерни брзометни топови допринели су победама српске војске у Балканским ратовима.

³⁶ Компромис се састојао у томе што Велика Британија више није инсистирала на кажњавању официра који су убили краља, већ је тражила само да се завереници вишег ранга пензионисају, а осталима не дају утицајни положаји.

После пензионисања главних (старијих) завереника, млађи официри међу завереницима сада више нису били упућени на старије колеге, већ су могли самостално да одлучују шта ће и како радити. По броју нису представљали некакву снагу, али су зато били монолитни. Међу њима је врло брзо почео да се истиче Драгутин Димитријевић Апис, који ће временом постати водећа личност у групи чији су припадници, како пише Милан Ж. Живановић, по привржености личили на мускетаре – где један, ту и сви остали: „Њих је заједницом чинила пре свега идеја за чије су се остварење борили”.³⁷ Апис је био организатор, главни ослонац и покретачка снага свих њихових акција, почев од саме замисли о завери која ће резултирати превратом 29. маја 1903, па све до своје трагичне смрти у Солуну јуна 1917. године. У почетку усредсређена, пре свега на то да ојача свој положај у војсци и осигура привилеговани статус у њој, група је временом почела све више да исказује намеру да контролише не само војску, већ и двор, владу, па и стање у читавом друштву.³⁸ Многи министри, пре свега у војсци и полицији, често су били бирани под њиховим утицајем, па су чак и поједини чланови „Црне руке” (образоване 1911. године) били министри (нпр. министар војни Милош Божановић,). Тако су у годинама пред Први светски рат црнорукци стицали све већу моћ у војсци и политичком животу Србије, што је озбиљно засметало престолонаследнику Александру и председнику владе Николи Пашићу.

Утицај Аписа и официра завереника у војсци и њихово мешање у династичка питања у Србији у првој деценији 20. века

Са првим реакцијама на догађаје од 29. маја 1903. године у српској и европској јавности капетан Драгутин Димитријевић Апис имао је прилике да се упозна истога дана, када је пребачен у београдску војну болницу, тешко рањен и непокретан, али задовољан исходом подухвата који је лично предводио. Аписове речи, у ситуацији кад се у болници буквално борио за живот, забележио је његов зет Живан Живановић: „И сада, кад смо остварили оно што смо хтели, није ми жао да умрем; свеједно ми је.” Апис је веровао да ће нови режим у Србији следити националне циљеве,³⁹ који су, по њему, требало да буду приоритет у спољној политици Србије.

Без обзира на то што је, по изласку из болнице, Аписа даље кроз живот водила његова војничка каријера, он и његови другови, мајски завереници, остали су у блиским односима са владарском породицом Карађорђевића. Поједини од њих повремено би били додељивани као пратња младим принчевима. Међутим, охолост и стална жеља за признањима коју су, према тврдњама Ђорђа Карађорђевића, исказивали млади завереници удаљили су на почетку принца од њих: „... А ни Апис није будио у мени неке симпатије. Охол по природи, превише самопоуздан и крут, дело-

³⁷ Наведено према: Васа Казимировић, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Фото типско издање, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 273.

³⁸ Исто.

³⁹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, том IV, стр. 59-60.

вао је као неко ко воли да влада.” Од официра се очекивало да се клоне политике, али она је, примећује Ђорђе, постала Аписова водећа страст. Нико није доводио у питање његову љубав према Србији, наглашавао је принц, али ју је он показивао на чудан начин, стално дајући савете искусним политичарима, критикујући министре у влади и мешајући се у све што га се није тицало.

Краљ Петар је, по причању принца Ђорђа, заштитио Аписа и остале заверенике да не буду отпуштени из војске, како је захтевао вођа радикала Никола Пашић крајем 1903. године. Више официре је, предлагао је Пашић, требало пензионисати, а ниже расејати по пуковима у унутрашњости. Револуционарни циљеви завереника, упозоравао је Пашић, угрожавали су унутрашњи мир у Србији и њене односе са Европом. Краљ Петар би га пажљиво саслушао, али се противио овако драстичном решењу тако осетљивог питања. Умерен и увек противан брзоплетим поступцима, краљ је тражио да се посаветује са политичким странкама и министрима, после чега ће, у мају 1904, уследити прво пензионисање неких старијих завереника, док су они млађи, међу њима и Апис, задржали своје положаје у Београду.⁴⁰

Временом су настајала све озбиљнија трвења између млађих завереника, које је предводио Апис, и Радикалне странке која је постепено преузимала све већи утицај у политичком животу Србије. Радикална странка и Никола Пашић одиграће, у извесном смислу, пресудну улогу у Аписовом животу и војничкој каријери. Под енергичним руководством Пашића, Стојана Протића и Лазе Пачуа, ова странка је водила главну реч и у економском препороду Србије. Окосницу Пашићевих политичких амбиција чинило је ослобођење и уједињење свих Срба под турском и аустроугарском влашћу око Србије. Национални програм (ослобођење и уједињење свих Срба) представљао је једну од ретких додирних тачака око које су се слагали лидер Радикалне странке и црнорукци, како од 1903, кад су деловали као неформална група, тако и од 1911, када је формирана организација „Уједињење или смрт” („Црна рука”), у којој је Драгутин Димитријевић Апис водио главну реч. Пашић није трпео противнике, нарочито у војсци, па је постао најопаснији непријатељ завереника, непрестано им подривајући позиције у српској јавности. Такво понашање председник српске владе задржаће све до Солунског процеса 1917. када ће, заједно са регентом Александром, одлучити да се дефинитивно и радикално обрачуна са најутицајнијим црнорукцима, пре свега са пуковником Драгутином Димитријевићем Аписом.

У време када је завереничко питање у Србији доживљавало кулминацију, након што је положио писмени испит за службу у Генералштабу, капетан Апис је добио одсуство, како би отишао у иностранство на усавршавање. Боравио је у Берлину 1905/1906. године, учећи немачки језик и проучавајући организацију и обуку немачке војске, у то време најјаче војне силе у Европи. Присуствовао је великим војним маневрима 1906. близу Бреслава у Силесији; на бициклу је журно прелазио огромне раздаљине, проучавајући распоред немачких трупа, после чега је поднео опширан извештај који је српско Министарство војно похвалило због јасноће и способности уочавања суштинских ствари. Вративши се из Немачке, капетан Апис је био подељен генералштабном одељењу Министарства војног и служио у њему од септембра 1906. до марта 1907. године.

⁴⁰ Ђорђе Карађорђевић, *Истина о мом животу*, „Просвета”, Београд, 1969, стр. 200-203.

Повлачење старијих официра завереника пружило је Апису јединствену прилику да преузме вођство у пословима војске. Окруживши се оданим млађим официрима и повезавши се са високим командантима, као што је био генерал Радомир Путник, успео је да стекне изузетан утицај, без обзира што је био официр нижег ранга. Примењујући оно што су научили у Немачкој, Апис и његове колеге су настојали да побољшају организацију и обуку српске војске. Извршили су посредни притисак на владу и скупштину да доделе више средстава за модернизацију војске. Захваљујући својим позицијама у генералштабном одељењу Министарства војног, Апис је подстицао промене ради реформе војске, строго водећи рачуна да остане у милости старешина на које је вршио утицај. Умео је вешто да приђе људима, да су ови остајали у убеђењу како је Апис тај који је прихватао њихове предлоге. Божин Симић⁴¹ одаје Апису велико признање, што је утицао да српска војска буде добро припремљена за балканске ратове, посебно наглашавајући да су министри војни у периоду од 1906. до 1913. године били постављени углавном под Аписовим утицајем.⁴²

Иако је неуморно радио на остварењу националних циљева, Апис се показао прилично неук и наиван у политици. Његове политичке идеје остале су нејасне и лоше дефинисане, али је својом урођеном борбеношћу безобзирно ширио свој утицај, не само на круну и владу. То га је неизбежно довело у сукоб с водећим радикалима. Пашић и неки људи на двору сматрали су га опасним и неодговорним за власт; нису га без разлога сумњичили за властољубље. Око капетана Аписа окупљали су се револуционари који су се залагали за битку на крв и нож са Аустроугарском, за уједињење свих Срба. Насупрот њима, стајали су официри задовољни постојећим стањем и личним статусом, па ће се из ових подела касније развити две међусобно супротстављене организације: „Црна рука” и „Бела рука.”

Како је Апис могао тако успешно да држи „у руци” друге официре, чак и оне знатно вишег ранга? „За мене је”, објашњавао је један од њих, „он нешто више него обичан човек, нека тајна сила, коју фатално тражим да јој се ставим на расположење, иако ми мој разум не даје никаквог разлога за то.” Иако никада није формално био изабран за вођу млађих завереника, Апис им се наметнуо спонтано и „неодољиво”, као што потврђују речи једног његовог пријатеља: „Нисам могао да нађем оправдање за то ни у његовој интелигенцији, коју је свакако имао, ни у речитости којом се мало користио, ни у његовим идејама, којима се често могла наћи замерка, ни у величини његовог духа коју није показивао, али ипак је он био једини међу нама који је само својим присуством могао да ме наведе да мислим као и он, и са неколико најобичнијих речи могао да од мене направи послушног извршиоца његове воље.” Апис је имао хипнотизирајући утицај на своје пријатеље и другове, и својом огромном енергијом и предузимљивошћу у њиховим очима представљао је оваплоћење националних идеала и предане и непрестане борбе како би се ти циљеви остварили.⁴³

⁴¹ Најпре Обреновићевац, а касније, као генерал, најинтимнији саветник Карађорђевића; човек који је био способан да опстане у сваком режиму и служи сваком краљу и који ће на Солунском процесу настојати да уништи Аписа (Дејвид Мекензи, *Апис*, Дечеје новине, Горњи Милановац, 1989, стр. 71).

⁴² Архив САНУ, Оставштина Милана Ж. Живановића: „Уједињење или смрт!” од Божица Симића.

⁴³ Својим држањем и понашањем, објашњава његов пријатељ Владимир Туцовић, Апис је вршио готово магијски, неоодољиви утицај на своје пријатеље. Увек насмејан, пријатан и приступачан, најтеже ствари је решавао тако опуштено и ведро да његове колеге нису ни осећале колико су ти проблеми тешки.

У складу са својим националним идеалима, Апис и остали официри међу бившим завереницима пружали су свесрдну подршку српским интересима у Македонији. Већ 1904. године, укључивши се у тајни комитет који је координирао активности на југу, Апис је доживљавао Србију као Пијемонта свих јужних Словена, па је, у том смислу, подржавао ангажовање српских четника у Македонији и Старој Србији. Међу првим српским официрима који су предводили групу четника у Македонији био је поручник Војислав Танкосић, који је касније радио на њиховој обуци и био омиљен због своје неустрашивости. Други Аписов друг, који је такође у Македонији започео своју националну делатност, био је поручник Љубомир Вуловић који је помагао организовање четничких група, али је годинама и сам учествовао у крвавим биткама као четнички војвода, да би на крају поделио Аписову судбину по завршетку Солунског процеса 1917. године. Успеси које су четници имали у својим активностима у Македонији и Старој Србији пре балканских ратова уверили су Аписа и његове најближе сараднике да ће се уједињење Срба најбоље постићи револуционарним и војним акцијама, што ће представљати и окосницу програма организације „Уједињење или смрт” у време њеног оснивања 1911. године.

Апис је извесно време (1908. године) био помоћник штаба Дринске дивизије. Краљ Петар је затражио од њега и још једног официра да прате његовог сина принца Ђорђа на путовању по Европи. Изненађен оваквим избором, Ђорђе је невољно кренуо на пут, решен да одржава само хладне и званичне односе са мајором Аписом. Али, током шест недеља проведених у Женеви, а затим у Италији, Апис је потпуно придобио за себе младог принца: „Нарочито је био срдачан и присан мајор Апис. У ово време био је мој пријатељ, доцније се истакао као мој противник и приврженик мога брата Александра, па је одиграо можда нехотице велику улогу у мом животу... Међутим, у току путовања Апис се показао дружељубив, природан, добар пријатељ и друг. Нарочито ми се допао његов начин живота; волео је кафану, пемсу, жене – и на том путу водио нас је у многа места за разоноду”.

Апис и капетан Павловић увели су неискусног принца у ноћни живот: „Увече су одлучивали куда да се поново иде. Ја сам имао новац, а они искуство – дани су тежки пријатно, а отац, који је веровао да обилазим музеје и галерије, био је далеко”. Принц Ђорђе се вратио кући у уверењу да ће му Апис и даље остати пријатељ. Радовао се што су самостални радикали на власти. Пашић, његов главни противник, поднео је оставку, а његов брат принц Александар требало је да студира у Русији. Надао се да ће с њим отићи и Петар Живковић, кога је Ђорђе „све мање желео да гледа на двору и крај Александра”.⁴⁴

Временом, како је растао Аписов утицај у војсци и политици, његови односи са краљем Петром и његовим синовима постајали су све интензивнији.⁴⁵ Истовремено,

Аписове идеје, које је излагао, онако узгред, без отвореног притиска, примане су као заповести које се морају извршити. Апис никада није наметао своје ставове, у њему није било ничег деспотског. Био је симпатичан по природи, створен за борбу и интриге. „Филозофија и реторика нису његово оружје; он не употребљава логику. Али његови закључци и одлуке ипак постају аксиоми”, сећа се један од његових пријатеља. Апис би саслушао своје другове, а затим их ставио пред свршен чин. Из његове личности зрачило је спокојно самопоуздање којим је доминирао мислима свих осталих... (Архив САНУ, Оставштина Милана Ж. Живановића, 717-718: „Апис и солунска афера”).

⁴⁴ Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 191-192.

⁴⁵ О утицају младих завереника на Карађорђевиће, историчарка Дубравка Стојановић пише: „Под својом контролом држали су краља Петра I, којег су 1903. године довели на власт. Директно су утицали на

он је задобио поверење и генерала Путника, док су се радикали (као владајућа странка у Србији) прибојавали његових револуционарних и политичких амбиција, иако су ценили његово родољубље и енергију. Мешајући се у династичке односе, млађи завереници постепено су почели да изражавају и незадовољство краљем Петром. Сматрали су да их није на одговарајући начин наградио за услуге у Мајском преврату, као и да превише препушта вођење државе политичарима. Нарочито им је сметао престолонаследник Ђорђе, који није крио незадовољство њиховим мешањем у политику и претио да ће им стати на пут када ступи на престо. Принц Ђорђе, за кога се говорило да је психички неуравнотежен, био је извор бојазни не само за властољубиве официре, него и за Аустроугарску монархију. У Бечу је сматран великим националистом и у току анексионе кризе принц је своја патриотска осећања јавно испољавао. То је био још један разлог да се у Србији, како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану, наметне „питање престолонаслеђа“, тј. замене Ђорђа његовим млађим братом Александром, као престолонаследником. Подршку овој намери, поред Аписа, пружао је и Никола Пашић, јер су обојица (исоставило се погрешно) сматрали да ће Александра много лакше контролисати.⁴⁶

У време анексионе кризе (1908/1909. године) дошло је до оштрог сукоба између завереника и престолонаследника Ђорђа, чији ће епилог уследити крајем 1909. године. Нерасположење према престолонаследнику потхрањивали су и његови некадашњи другови из кафане и редова младих официра, међу којима су били и Драгутин Димитријевић Апис, Антоније Антић, Владимир Туцовић, Петар Живковић и други. У јесен исте године (1909), њихова нетрпељивост попримила је оштре размере, па је група којој је припадао и Апис одлучила чак да га отрује, али је то била само празна претња, пошто завереници нису предузели конкретне кораке да своју одлуку спроведу у дело. Убрзо затим, престолонаследник је дошао у сукоб и са мајором Костом Дуњићем, командантом Краљеве гарде. Дуњић је био смењен, а престолонаследник је морао да потражи физичку заштиту у двору, у страху да ће му се нешто догодити.

Судбоносни догађаји око анексије Босне и Херцеговине делимично су амортизовали завереничку делатност против престолонаследника, јер је пажња и енергија завереника била управљана ка крупнијим питањима. Уз то, и Ђорђев пут у Русију, као да су донекле ублажили нерасположење завереника према њему. Међутим, примирје је кратко трајало. Антоније Антић пише да су завереници били забринути Ђорђевићевим понашањем, испадима према грађанима и странцима. Све чешће су размишљали о томе шта би се могло догодити кад он постане краљ. Нарочито је Апис изража-

династичка питања, па су тако изазвали и абдикацију престолонаследника Ђорђа, чије је место првог у наследном реду затим заузео његов млађи брат Александар. Апис је имао моћ да присили краља да, супротно Уставу и свим принципима парламентаризма, отпушта владе које су имале већину, распушта парламент и утиче на расписивање избора. Увлачио га је у своје политичке игре. На крају, након прикупљања додатне моћи захваљујући победама у Балканским ратовима, под претњом војног удара, присилили су краља Петра на повлачење 'из здравствених разлога'. Власт је тада, 1914, преузео његов син, регент Александар, којег су, у свим кризама пред и током Првог светског рата уверљиво подсећали да су они ти који су му омогућили власт, па да ће му је они и узети, као и двојици његових претходника. Тиме су, иако вербално монархисти, стално поткопавали ауторитет краља и државе у целини, чиме су додатно и стално дестабилизовали никад стабилизовану земљу". (Извор *Пешчаник*, 08. 09. 2015.)

⁴⁶ Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 264.

вао ту бојазан. То потврђује и пуковник Чедомир Поповић, када напомиње да је група око Аписа била уплетена у борбу против Ђорђа и захтевала његово уклањање. Завереници су отворено ставили до знања тадашњој концентрационој влади (Стојана Новаковића) да не одобравају Ђорђево понашање. Након тога, Новаковић је одлучио да прихвати његово одрицање од престола. Није познато ко је у томе одиграо пресудну улогу, али се веровало да је Мирослав Спалајковић, саветник у Министарству иностраних дела, наговарао Ђорђа да се одрекне престола, а да је новинар Живојин Протић-Ајфел приволео краља Петра да прихвати такво решење. Ни краљевић Александар није стајао по страни. Новаковићева влада није хтела да прихвати абдикацију пре него што се упозна са јасним ставом завереника; њихово мишљење тражио је и краљевић Александар, док краљ Петар није био вољан да тражи њихову сагласност. То показује до које мере је утицај завереника био присутан у доношењу најкрупнијих државних одлука, али и то да њихов притисак није отуђио заверенике од краља Петра, без обзира на то што је он био против синовљеве абдикације.

Гласови о завери против Карађорђевића муњевито су се ширили Србијом и Европом. Завереници су говорили о њој, а „посредници“ су, као спикери, саопштавали њихова расположења. Спекулисало се, мада неосновано, чак и о довођењу некаквог енглеског принца. Лондонски *Westminster Gazette* објавио је, 19. септембра 1909, чланак под насловом „Српска завера. Народна конспирација против краља Петра. Компромитовани официри“. Лист је писао да је откривена широка официрска завера на чијем челу се наводно налазио Ђорђе Генчић.

На седници српске владе, 5. новембра 1909, расправљало се о састанцима завереника код „Касине“ и „Коларца“, којима су присуствовали Апис, Барјактаревић, Петар Живковић, Антоније Антић, Јосиф Костић, Милан Миловановић-Пилац и други. Завереници су том приликом разговарали о положајима које им је краљ Петар дуговао, а које су заслужили својим дотадашњим радом. Са њима се налазио и Генчић. У влади се у исто време разговарало о одузимању команди завереницима, њиховој размажености, опасности од војне диктатуре... Радикалски чланови Новаковићеве концентрационе владе нису ипак узимали озбиљно завереничке радње. Завереници су желели сарадњу са радикалима и пристајали су да одложе акцију док се не договоре са политичарима. Понављали су да не желе крвопролиће.

Истог дана кад се састала влада, 5. новембра 1909, састали су се у Његошевој улици бр. 30 многи завереници, међу којима је био и Апис. Разговарало се о расположењу двора према завереницима и њиховом држању. Кад је неко од присутних предложио да се раскрсти са династијом и на престо доведе странац, завладао је мук. Да ли је то био знак одобравања, тешко је рећи. Једино је Вемић изјавио да је био против таквог предлога, „јер странца владара не би могао служити, а исто тако ни републику“. Међутим, очито је да владини извештачи нису поуздано преносили поруке и расположења завереника, који су изгледали много одлучнији у својим ставовима него што се то мислило у влади. Тиме се може објаснити све приметнији разлаз између завереника и политичара, као и спремност првих да истрају у снажењу и ширењу своје организације, која ће у наредним годинама добити и свој формални облик.

СТИЦАЈЕМ ОКОЛНОСТИ, РАСПОЛОЖЕЊЕ У ЗЕМЉИ ОКРЕНУЛО СЕ У КОРИСТ КРАЉЕВИЋА АЛЕКСАНДРА, ИАКО ЈЕ ЂОРЂЕ И ДАЉЕ ЈАВНО ГОВОРИО ДА ЋЕ ОН БИТИ КРАЉ. ЗАВЕРЕНИЦИ

су се постепено сврставали иза новог престолонаследника. Иако окружен групом официра у којој су главну улогу играли Петар Живковић и Јосиф Костић, Александар је одржавао пријатељске односе и са групом око Аписа. После Ђорђеове абдикације (1909),⁴⁷ они су постали још приснији. Разлога за то било је више. Престолонаследник је у Апису и његовим друговима видео значајан ослонац у настојањима да учврсти своју власт, док су ови сматрали да је он био личност која ће водити Србију у њеним настојањима да оствари своје националне циљеве. То је било, истовремено, савезништво из потребе и идеала. Кад су се почетни неспоразуми између Александра и Аписа изгладили, није било сметњи њиховом међусобном зближавању. Александар је показао да постаје све значајнија снага у политичким сукобима у Србији. Сарадња са обе групе официра омогућила му је да их контролише и спречи њихово превелико снажење.

Према сведочанствима савременика, Апис је подржавао Александра где год је то било потребно. Бранио га је од оптужби појединца који су сматрали да исказује склоности ка аутократској владавини. Уверавао је Тришу Кацлеровића да Александар располаже особинама потребним за доброг владара. Настојао је да му обезбеди значајан положај и утицај у војсци. Почетком 1910. образована је главна инспекција војске, на челу са престолонаследником Александром, чији је задатак био да стално контролише извођење наставе и обуке у свим гарнизонима. Пуковник Владимир Туцовић (брат социјалисте Домитрија Туцовића) бележи да је формирање комисије било Аписово дело. Он је желео да се престолонаследник упозна са официрима и радом трупа и тако задобије подршку у војсци. Оба његова помоћника, пуковници Миливоје Анђелковић и Петар Пешић, били су блиски завереницима. Сарадња и пријатељство између престолонаследника и Аписа били су веома деликатни и захтевали су много напора да се очувају. Било је много оних који су настојали да се оно уништи. Међу њима су се истицали, пре свега, Петар Живковић и радикали.

У пролеће 1910. године по европским престоницама су се проширили гласови да краљ Петар намерава да уклони заверенике из војске државним ударом. Тврдило се да му је то саветовао руски цар као начин да учврсти власт и ослободи се утицаја официра. Француски посланик у Београду није био таквог мишљења. Подсетио је да краљ Петар није био личност која спроводи државне ударе. Сматрао је да би војни удар био некористан, да заверенике треба оставити тамо где се налазе, а епизоду из 1903. године заборавити. Гласине о краљевом државном удару биле су производ бечке политичке кухиње и потпуно непоуздане.

Престолонаследникова болест (од трбушног тифуса) запретила је 1910. да угрози односе између њега и Аписа. На томе је, додуше интензивно, радио и Петар Живковић, који је уверавао престолонаследника да је Апис припремио бациле тифуса који су му угрозили здравље. Дуготрајни престолонаследников опоравак био је, такође, сметња заједничком раду. Француски посланик је ову ситуацију тумачио као повод да српски политичари почну да размишљају о могућим последицама

⁴⁷ Ђорђе је био иницијатор трагичног инцидента, када је 1909. шутну свог слугу у стомак, изазвавши неколико дана касније његову смрт. Због овог инцидента избио је велики скандал у српској јавности, о којем је интензивно извештавала и аустроугарска штампа, па је принц Ђорђе био приморан да се одрекне права на престо.

Александрове смрти. Тврдио је да краљевска породица није уживала велики углед у земљи и да се у Србији говорило о промени династије. Таква могућност забрињавала је, пак, Аписа и његове сараднике, у време док су пратили ток престолонаследникове болести и његовог опоравка. Средином новембра 1910. Апис је, на Александров позив, посетио престолонаследника, који је том приликом исказао расположење, распитивао се за прилике у земљи и „пријатеље“ (заверенике), упућујући им своје поздраве.

Упркос томе, гласине у погледу престолонаследникове будућности су се умножавале. По Београду се говорило да су завереници припремали преврат у случају Александрове смрти, пошто нису желели да Ђорђе постане краљ. Били су, наводно, спремни да уклоне и краља Петра. Управник београдског округа Чеда Костић је забележио да су завереници били на окупу, у очекивању најгорег. Због тога је за новог команданта жандармерије био постављен завереник, мајор Илија Радивојевић. Иако се стање Александровог здравља поправљало, пуковник Дамјан Поповић је упозоравао на опасност од војног преврата уколико политичари на време не обезбеде промену династије. Поповић је тврдио да је криза престола била очевидна и да Александар није био способен за владара, као ни његов брат и отац.

Овакве гласине изазивале су нервозу и код престолонаследника који није увек могао да контролише своја осећања. На њега је у великој мери утицао Петар Живковић, сталним оптужбама и инсинуацијама на Аписов рачун. Пре стварања „Црне руке“ (1911) сукоб између Александра и Аписа је ескалирао, претећи да доведе до коначног разлаза. Почело је тако што је неко престолонаследнику пренео како Апис није пружао подршку династији и да се залагао да се у Србију доведе странац за владара. Љут због таквих гласина, Александар је отишао у Главни ђенералштаб, где је оштрим речима пребацио Апису његово држање. Апис му је, наводно, отворено одговорио: „Да, а шта ви мислите да смо ми ставили главе у торбу да се вас двојица (Александар и Ђорђе) свађате и отимате око престола као какве играчке. Варате се, јер смо у стању да и по други пут ставимо главе у торбу.“ Самоувереном Александру такве речи нису биле пријатне, тим пре што су указивале на могућност новог државног удара против династије и њега лично. Након тога, Александар је тражио од министра војног, генерала Степановића, да Аписа и Миловановића-Пилца прекомандује у неки гарнизон ван Београда.

Међутим, овај сукоб ипак није отуђио Аписа и заверенике од престолонаследника. Почетком фебруара 1911. године Апис је посетио краља Петра и захтевао од њега да преда краљевску власт Александру. Свој предлог је објаснио улогом Србије као центра окупљања Јужних Словена и да јој је зато неопходна чвршћа власт. Краљ Петар је тада овај предлог одбио. Упркос овој епизоди, односи, па и сукоби млађих официра завереника са двором и њихово стално мешање у династичка питања у Србији трајали су све до средине 1914. године, када су, пред сам почетак рата, резултирали повлачењем краља Петра с престола (24. јуна) и преношењем краљевских овлашћења на престолонаследника Александра.⁴⁸

⁴⁸ О мешању официра завереника у династичка питања у Србији шире: Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, стр. 276-339.

Апис и „Црна рука” 1908–1913.

Оснивање организације и њени циљеви

У време када су „млади завереници”, окупљени око Аписа, постајали све значајнији политички фактор у земљи, Србија се суочавала са озбиљним проблемима, посебно у односима са Аустроугарском монархијом. Њихову окосницу представљала је тежња званичног Београда да се отргне од аустроугарске контроле, која је била присутна још од времена краља Милана Обреновића. После „царинског рата” (1906) најозбиљнији сукоб с Аустроугарском избио је у време анексионе кризе 1908/1909. године. Аустроугарска анексија Босне и Херцеговине, октобра 1908, изазвала је велико огорчење у Србији и подстакла снажно ратоборно расположење у њеној јавности; у земљи су тим поводом одржаване бројне патриотске манифестације и окупљали су се добровољци за помоћ сународницима преко Дрине.

Анексија Босне и Херцеговине била је повод и за стварање *Народне одбране*, националне невладине организације која је подстицала Србе, источно и западно од Дрине, да се одупру аустроугарској политици. Негујући борбено расположење у народу, њени комитети за окупљање добровољаца брзо су прекрили читаву Србију. У земљи и иностранству регрутовано је преко 5.000 добровољаца, спремних да пређу у Босну и Херцеговину и да се боре против Аустрије. Истовремено, прекаљени четници из Македоније почели су да се пребацују на босанску границу. Српске власти су пружале подршку том народном покрету, подстичући борбено, анти аустроугарско расположење у народу. Срби у Босни и Херцеговини били су убеђени да ће за четницима наступити и регулатна српска војска.⁴⁹

Међутим, без подршке Русије, која је у том тренутку била војнички неспремна, Србија није смела да уђе у рат са својим моћним суседом, па је крајем марта 1909. године била принуђена да призна анексију Босне и Херцеговине, према којој је и сама гајила одређене претензије. У току ове кризе мајор Драгутин Димитријевић је, као начелник штаба Дринске дивизије, био задужен за израду планова за одбрану границе на Дрини. Он и његови следбеници били су заговорници рата и жестоко су замерили влади, а нарочито министру иностраних дела Миловану Миловановићу, признавање анексије.

После анексионе кризе чинило се да ће покрет за српско ослобођење и уједињење доживети пораз. Четничка активност у Старој Србији и Македонији је обустављена, а зулуми Албанаца, Бугара и Турака (нарочито младотурака) над Србима у овим областима су се настављали. Аустроугарска је чврсто држала Босну и Херцеговину, са намером да ту заувек и остане, па је чак исказивала и намере да се шири даље ка истоку – склапајући уговор са Турском о градњи пруге преко Новопазарског санџака. Званична Србија била је присиљена да се обавезе да ће прекинути сваку пропаганду у Босни и Херцеговини, док је *Народна одбрана* приморана да своју активност сведе искључиво на културни рад.⁵⁰ „По нашем мишљењу”, говорио

⁴⁹ Наведено према: Д. Макензи, *Апис*, стр. 76.

⁵⁰ *Народна одбрана* била је национална невладине организација у Краљевини Србији, основана 1908. године (у време Анексионе кризе) у Београду, као одговор на анексију Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске. Оснивачи ове организације били су, поред осталих, Јован Дучић и Бранислав Нушић. Њен

је касније Апис, „Народна одбрана није урадила довољно нити, пак, оно што смо сматрали да је потребно да се уради.“⁵¹ На другој страни, и велике силе су се противиле било каквој промени стања на Балкану, што је додатно спутавало српску владу у вођењу националне политике.

У таквим околностима јавила се идеја о оснивању једне тајне организације која би била носилац (револуционарне) активности за национално ослобођење српског народа у Македонији, Старој Србији и Босни и Херцеговини. Иницијатива за оснивање једног таквог друштва потекла је, наводно, од Богдана Раденковића, националног делатника, родом са Косова и једног од предводника четничке активности у Македонији почетком 20. века. Незадовољан ставовима званичне Србије према положају Срба у Турској, Раденковић се повезао са неким официрима – „младим завереницима“, са којима је раније сарађивао током четничке акције у Македонији. Предложио им је да оснују тајну организацију (по угледу на ВМРО) која ће водити револуционарну акцију у српским покрајинама које су биле под туђинском влашћу. Претпоставља се да је Раденковић дао и име овој организацији – „Уједињење или смрт“. Официри са којима је најпре контактирао били су бивши четници Велимир Вемић и Војин Танкосић, као и Љубомир Јовановић Чупа, познати интелектуалац, јавна личност, студентски вођа у мартовским демонстрацијама 1903. и покретач патриотског листа „Словенски југ“. Њега су сматрали идеологом организације; он је написао устав и друге документе који су утемељили њен рад. На студијама у Бриселу Јовановић се упознао са учењима европских тајних револуционарних друштава, прихватајући многе њихове идеје, које ће касније уградити у најважније документе организације.

Поменута четворка отпочела је са припремама за оснивање тајног друштва, а међу првима придобили су и утицајног вођу „младих завереника“ Драгутина Димитријевића Аписа. Маја 1911. године организација „Уједињење или смрт“ је и формално основана, када су њен устав потписала десеторица чланова Врховне централне управе: Илија Радивојевић-Чича (који је био први председник организације), Богдан Раденковић, Чедомир А. Поповић, Велимир Вемић, Љубомир С. Јовановић, Драгутин Димитријевић Апис, Војислав Танкосић, Илија М. Јовановић – Пчињски, Милан Васић и Милан Гр. Миловановић-Пилц. Иако је формирана и почела да делује у највећој тајности (сматра се да је највише чланова имала пред балканске ратове – око две хиљаде), за њу се врло брзо сазнало у читавој српској јавности, па и у владиним круговима. У јавности је одмах прозвана „Црном руком“, што професор Слободан Јовановић тумачи чињеницом да су њени главни чланови припадали кругу завереника црнорукаца од 29. маја 1903,⁵² док Милан Ж. Живановић, син Апи-

циљ било је ослобађање Срба од аустроугарске окупације, па је у том смислу ширила анти аустријску пропаганду, слала агенте у Босну, па и четничке одреде, ради борбе против Аустрије. Народна одбрана имала је велики утицај и на **Младу Босну**, револуционарну организацију која је имала сличне идеје. За време балканских ратова преко Народне одбране регрутовани су добровољци за борбе у Македонији.

Будући да је *Народна одбрана* заговарала уједињење свих Срба милитаристичким методама, које ни су искључивале рат као средство борбе за остварење националних циљева, Беч ју је доживљавао као крајње опасну и фанатично аустро-фобичну организацију, па је разумљиво што је на овај начин тежио њеној неутрализацији. .

⁵¹ Драгослав Љубибратић, *Млада Босна и Сарајевски атентат*, Сарајево, 1964, стр. 34-35.

⁵² Слободан Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор, 1962, стр. 271.

сове сестре и политичара Живана Живановића, сматра да је овај назив „злонамерно убачен у јавност” и да су то урадили престолонаследник Александар и њему блиски официри Петар Живковић и Јосиф Костић, како би на тај начин „нагласили њен терористички карактер”.⁵³ Чедомир Поповић, један од осуђених у Солуну 1917, као „кума” „Црне руке” навео је познатог аустријског новинара и агента министарства спољних послова у Бечу Леополда Мандела, који је у једном свом чланку организацију „Уједињење или смрт” први назвао „Црном руком”, а затим је тај назив прихватила и штампа у Београду.⁵⁴

Језгро организације чинили су официри, а најутицајнији међу њима био је заправо Драгутин Димитријевић Апис. Како је имао блиске везе у власти и, пре свега, војном врху, он ће те своје везе ставити у службу „Црне руке”. Иако неформални вођа, Апис ће врло брзо постати најутицајнија личност и главна покретачка снага у организацији, као и њена главна веза са мајским завереницима из 1903. године. Блиске везе које је Апис одржавао са министром иностраних дела Миланом Миловановићем и генералом Радомиром Путником, обезбеђивале су му кључне контакте са српском владом и Врховном командом српске војске. Пред балканске ратове налазио се на врхунцу своје моћи и утицаја. Чак су му и непријатељи признавали натприродну способност да придобије људе који су на друштвеној лествици били високо изнад њега и да их наведе да следе његове идеје. Огромног раста, неисцрпне енергије и велики приврженик националним циљевима, мајор Апис је у очима млађих официра и омладине представљао оличење српских ратничких врлина и највиших идеала.⁵⁵

Упркос формалним оснивачима, Богдану Раденковићу и Љуби Јовановићу-Чупи, који су замишљали да „Црна рука” буде масовна национална организација и прерасте у шири политички покрет, она то није постала, јер није успела да продре међу широке народне масе. У суштини, остала је оно што је Апис и желео – пре свега тајна војничка организација, организација официра и командни центар свих националних акција уочи ослободилачких ратова који ће врло брзо уследити.⁵⁶ Организација је имала наглашене панславистичке циљеве да уједини све Јужне Словене око Србије, посебно оне у саставу Аустроугарске.

„Црна рука” је у основи представљала срж војничке опозиције цивилној власти. Поред национално-револуционарног рада, Аписова концепција деловања организације подразумевала је и њено мешање у унутрашњу политику Србије.⁵⁷ Како се наглашавало у првом поглављу устава („Циљ и назив”), организација се оснива „у циљу остварења народних идеала – уједињења Српства” и „претпоставља револуционарну борбу културној”. Ради испуњења свог задатка, она „утиче на све службене факторе у Србији као Пијемонту и на све друштвене слојеве и целокупни друштвени живот у њој” и „спроводи револуционарну организацију по свим територијама на којима Срби живе”. Свим средствима се бори против непријатеља њене иде-

⁵³ Милан Ж. Живановић, *Солунски процес*, Београд, 1955, стр. 31.

⁵⁴ В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 318.

⁵⁵ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 86.

⁵⁶ В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 342-343.

⁵⁷ Исто, стр. 373-389.

ологије, а на другој страни одржава пријатељске везе и пружа сваку помоћ оним државама, народима и организацијама који су „пријатељски расположени према Србији и српском племену”, односно „који се боре за своје национално ослобођење и уједињење”.⁵⁸ Уводни чланови устава организације „Уједињење или смрт” одредили су и њен задатак и методе деловања, а као крајњи циљ јасно се истицало национално ослобођење и уједињење, те револуционарна борба као начин да се до њега дође.

Августа 1911. године почело је да излази и незванично гласило „Црне руке” – дневник *Пијемонт*. Оснивач и први уредник био је Љуба Јовановић Чупа, а њега је 1913. у том послу наследио Бранко Божовић. *Пијемонт* је заговарао милитантне методе, сматрајући их најбољим начином да се постигне национално уједињење (по примеру Немачке, о којој лист пише са пуно симпатија). Поред милитаризма, лист је међу политичким опонентима оптуживан и за пропагирање шовинистичких, клерикалних и антидемократских идеја. Био је веома критичан према актуелној радикалској власти, оштро је нападајући, како због дипломатских неуспеха на спољнополитичком плану, тако и због њене унутрашње политике. Био је противник и парламентаризма, у облику који је у Србији уведен после 1903. године. На његовим страницама могле су се прочитати оцене да је парламентаризам донео анархију и пропаст Србији, док су, на другој страни, глорификоване идеје о сталешкој држави чију би основу чинили сељаци, предвођени официрима као друштвеном елитом.⁵⁹

Аписов положај „троструког човека” – официра, вође мајског преврата из 1903. и члана „Црне руке” – учинио је да он буде природна веза ове организације са војним врхом и српском владом. О њеном настанку Апис је упознао најпре министра спољних послова Милована Ђ. Миловановића, да би у зиму 1911–1912. године „Црна рука” постала инструмент у рукама овог министарства. Аписов блиски пријатељ мајор Владимир Туцовић увео је у организацију и мајора Панту Драшкића, будућег ађутанта Александровог регента. Убеђен да су јој регент Александар, високи чиновници и водећи официри већ приступили, Драшкић је одлучио да и сам уђе у ову организацију. Сазнавши, међутим, да је њен прави вођа мајор Апис, Драшкић га је касније хвалио као „неустрашивог човека и патриота, какав се среће једном у сто година.” Међутим, када су почели да се умножавају извештаји о мешању „Црне руке” у политику, Драшкић је жалио „што је наш идеализам окаљан неком врстом политичког интригирања.”⁶⁰ У годинама пред Први светски рат ова тајна официрска организација стицала је све већу моћ, не само у војсци, већ и у политичком животу Србије, што је засметало и самом престолонаследнику Александру, а и председнику владе Николи Пашићу. Многи министри често су били бирани под утицајем црнорукаца, па су чак и поједини чланови „Црне руке” били министри (нпр. Милош Божановић – министар војни).

Црна рука била је најактивнија током прве године свог постојања. У Београду су њене вође вредно уводиле нове чланове у организацију, нарочито младе официре. Једном приликом, када се група српских и хрватских студената из Загреба сусрела са

⁵⁸ Исто, стр. 341.

⁵⁹ Исто, стр. 452-454.

⁶⁰ Архив САНУ, 14211, Панта Драшкић, *Мемоари*.

њеним вођама у Београду, априла 1912, неки од њих су ушли у организацију. Дубоко импресиониран Аписом, кога је том приликом упознао, Оскар Тартаља је о њему записао: „Активан и смион, какав је био, он игра видну и значајну улогу у свим већим догађајима предратне Србије, не тражећи за себе ни части ни хвале: он је душа и вођа, организатор национално-револуционарног покрета, који има стално на уму не само своју Србију, већ и остале крајеве у којима живи наш народ, а који се налазио у туђем ропству... Апис је први међу свима. Он је и војник и политичар, у исто вријеме Гарибалди и Мацини југословенског рата за ослобођење.”⁶¹ Неколико дана затим, Тартаља ће постати први католик и Хрват – члан ове организације.⁶²

Оснивање организације „Уједињење или смрт” изазвало је велико интересовање србијанске јавности. Новинске информације о „Црној руци” појавиле су се најпре у *Трибини*, листу који је био близак принцу Александру. Новине су већином критиковале и осуђивале оснивање једног таквог удружења, наводећи да официрима није посао да се баве политичким агитовањем. Током 1911. године штампа, нарочито она под контролом владе, водила је жестоку кампању против „Црне руке”, означавајући је као превратничку организацију и захтевајући од власти да се обрачуна са њом. Кампањи, коју су повели радикали, придружиле су се и социјалдемократе који су Аписову организацију сматрали реакционарном и антидемократском. За новоосновано друштво велико занимање су исказивали и страни дипломатски представници, посебно аустроугарски. Аустроугарски посланик је тим поводом јављао из Београда: „Овде се много говори о официрском покрету, али нико не зна нешто одређеније.” Та „Црна рука”, наводно једна група родољуба која би требало да дела изван Србије, а у циљу уједињења свих Срба, „у ствари је само привидно то што је њен прави циљ - да се меша у унутрашње послове земље.” Сконцентрисан у београдском гарнизону, тај официрски покрет изгледа да је усмерен против владајућих радикала. „Главну улогу међу њима изгледа да има генералштабни мајор Драгутин Димитријевић... који се такође истакао у завери 1903. године.”⁶³

Убрзо по оснивању, црнорукци су сами упознали престолонаследника Александра са својим удружењем и његовим национално-ослободилачким циљевима. Том приликом је Александар, још увек у пријатељским односима са Аписом, приложио 20.000 динара за финансирање *Пијемонта*. Штавише, црнорукци су у прво време сматрали престолонаследника за свог члана и инсистирали на краљевој абдикацији у његову корист. Међутим, њихови односи су убрзо захладнели. Тројица официра – Петар Живковић, Јосиф Костић и Љубивоје Барјактаревић су, одбијајући понуду да приступе овој организацији, пријавили њено постојање властима и захтевали истрагу. Како је извршилац истраге, командант Дунавске дивизије пуковник Милош Божановић био близак Аписовој групи (као и министар војни Степа Степановић и начелник Главног ђенералштаба Радомир Путник), црнорукци су ослобођени оптужбе, а официри који су их сумњичили бивају прекомандовани из Београда.

Временом, регент Александар је почео да заузима непријатељски став према Апису и његовим следбеницима. Крајем 1911. године, уз његов благослов, створе-

⁶¹ Оскар Тартаља, *Велеиздајник. Моје успомене*, Загреб/Сплит, 1928, стр. 26-28.

⁶² Исто, стр. 24-26.

⁶³ XXSA, P. A. Serbien XIX/62, 12. новембар 1911, бр. 94А, fon Ugron Erentalu.

на је супарничка официрска организација „Бела рука”, коју су предводили такође бивши завереници, учесници у Мајском преврату 1903. – Петар Живковић, Јосиф Костић и Петар Мишић. Марта 1912. године уследио је, ипак, компромис између Аписа и престолонаследника. Како је краљ Петар био болестан и очекивала се смена на престолу, црноруци су обећали да се неће противити ступању Александра на престо, а он се, заузврат, обавезао да ће им омогућити да и даље задрже контролу над војском.⁶⁴ Међутим, престолонаследник је и после овог компромиса задржао негативан став према „Црној руци” и њеном утицају на државне послове, који ће временом прерасти у отворено непријатељство, посебно према њеном најутицајнијем припаднику.

„Црна рука” и двор

Окренута сама себи и својим циљевима, ни „Црна рука” у својој политици није остала до краја привржена двору и самој круни, пре свега престолонаследнику Александру. „Заузврат, како пише Васа Казимировић, и круна се тако односила према њој... Једном је она прве људе Црне руке засипала почастима и поклонима, а други пут је потезала камџију. То посебно важи за престолонаследника Александра, од 1914. стварног владара Србије. У одређеном часу, 1917. године, он ће се чак латити и мача – да би са Црном руком рашчистио једном заувек...”⁶⁵

Принц Ђорђе Карађорђевић је о њој говорио не само као о антидемократској већ и као антидинастичкој организацији.⁶⁶ Краљ Петар се дуго колебао да на „Црну руку” гледа као његов старији син принц Ђорђе. Једном приликом, наводно, он је Ђорђу рекао: „Можда Црна рука заиста ради закулисано, али ма шта она радила, нико нема права да се меша у њену делатност, све док не покаже да су њене радње усмерене против државе и Устава. Ја мислим да ће све то остати пуке бунтовничке жеље, прокламоване било у поверљивим разговорима, било на папиру.” Под утицајем краља Петра и његове политике, пише принц Ђорђе, ни Александар у први мах није показивао нетрпељивост према „Црној руци”. Са Аписом је успоставио чак и пријатељске односе и пристао да да прилог у новцу за њено гласило *Пије-монт*.⁶⁷ Међутим, када је 1917. покренут процес у Солуну, краљ Петар је променио своје мишљење о „Црној руци”, изјашњавајући се за строго кажњавање (погубљењем) оптужених црнорукаца.⁶⁸

Главни противник црнорукаца постао је, временом, и сам престолонаследник Александар. И – најопаснији. У напад на њих никада није кретао сам. Увек је умео да у одлучујућем часу себи нађе одговарајућег савезника. Године 1912. Александаров савезник била је Радикална странка. Свакако да је Александар увек знао шта хоће, па је радикале, иако у њих није имао пуно поверење, користио против црно-

⁶⁴ Бранислав Глигоријевић, *Александар Карађорђевић*, књ. 1, Београд, 1996, стр. 63.

⁶⁵ В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 380.

⁶⁶ Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 347.

⁶⁷ Исто, стр. 346-347.

⁶⁸ М. Ж. Живановић, *Солунски процес*, стр. 644.

рукаца. Мада је у лето 1912, једном приликом, црнорукце (поводом њиховог покушаја да преузму команду у четничком логору у Прокупљу од официра који су били блиски престолонаследнику) назвао „несретницима”, Александар није желео да се упушта у директну расправу и затеже односе са њима, препуштајући министру Јовану Јовановићу Пижону да реши то питање, јер су му црнорукци тада били потребни због Албанаца на Косову и планираног рата са Турском. Наиме, Александар је планирао да на преговоре са Албанцима пошаље једног од чланова Врховне централне управе „Црне руке” који је био родом са Косова (Богдана Раденковића), како би овај обезбедио њихову војну подршку.

Случај са Богданом Раденковићем, као и четничким логором у Прокупљу, поткрепљује мишљења да је Александар, нарочито од 1912. године, настојао да се меша и у питања за која није био непосредно надлежан. То се приписује његовим превеликим амбицијама, како пише М. Живановић, његовој „великој жудњи да влада и да буде краљ – господар, краљ самодржац”.⁶⁹ Александар и јесте био веома амбициозан, а његова главна амбиција, пре него што ће од оца преузети владарске дужности 1914. године, била је да у војсци води главну реч. То је вођи радикала Николи Пашићу било врло познато, па је за Александра у пролеће 1911. смислио једну нову функцију у војсци – функцију главног војног инспектора. Међутим, овој функцији (која је могла само формално да задовољи престолонаследникове амбиције) Пашић није придавао неки значај, јер је био далеко од помисли да као председник владе испусти из руку главни надзор над војском. По њему, војни инспектор би имао само једну дужност: да контролише војне магацине и врши надзор над чувањем војне спреме.

У јавности је, пак, Александрово постављање на положај главног инспектора војске протумачено као потез који треба да га доведе на чело официрског кора (па и „Црне руке”, као официрског покрета) и затим га учини јединим господарем у земљи. Захваљујући многим околностима, у првом реду његовој упорности и тактици да око себе увек има јаку и одану групу официра, Александар је водио рачуна да бира оне који ће му у свему бити послушни. Да ли су у питању били завереници или анти завереници, њему није било важно. Зато су му били прихватљиви и црнорукци, у тренутку када су се појавили на политичкој сцени. У очекивању да ће моћи да их веже за себе, он је једно време тражио њихово друштво и био предусретљив према њима. Наводно, чак се носио мишљу да постане члан „Црне руке”, како би је могао изнутра контролисати и искористити за своје циљеве.

Код водећих црнорукаца постојало је у почетку расположење да се са Александром што тешње сарађује, али, као што је он намеравао да искористи њих, и они су желели да искористе њега за своје циљеве. О самом односу Александра према Апису, и обратно, постоје различита тумачења. По једнима, Александар и Апис су се врло брзо зближили и чак постали пријатељи. Као доказ узима се, поред осталог, и Александрова брига за Аписа кад се он разболео пред почетак првог балканског рата. На другој страни, наводи се да Александар није трпео вођу „Црне руке”, да га је чак „патолошки мрзео”, гледајући у њему „сметњу и препреку за остварење својих планова”, док је овај према Александру „увек био до крајности коректан”.⁷⁰

⁶⁹ Исто, стр. 33.

⁷⁰ Исто, стр. 34.

Како су обојица били јаке и самосвесне личности, објективно, они су могли да се сложе и остану у добрим односима једино под условом да се један другом потчини, што, у ствари, ни један ни други нису могли, нити су хтели.

„Фанатик до сржи” и посебно вешт у придобијању људи, Апис није био довољно проицљив да сагледа Александров карактер. На другој страни, оштроуман, брзог схватања, посебно обдарен вештином за вођење интрига, Александар није био човек који би се могао лако обрлатити. Осим тога, било му је својствено да никада ништа не заборавља и да онима с којима би се једном сукобио испостави рачун, па ма кад то било. Већ од самог почетка, када је међу њима дошло до првих сукоба, видело се да Апис није дорастао Александру. Према аустријском историчару Хансу Иберсбергеру, прави разлог што су се односи између Александра и Аписа брзо пореметили било је то што Апис, наводно, није пристао да Александар стане на чело „Црне руке”. У томе би могло бити неке истине, будући да је Александар у почетку заиста показивао извесне симпатије за ову организацију. То је потврдио и Апис на суђењу у Солуну 1917. године.⁷¹

Поремећени односи између Александра и Аписа нису могли да остану дуго у тајности. Они су, пре свега, зависили од тога ко је коме, у којој мери и у ком тренутку био потребан. Иницијатива за помирење и сарадњу потицала би час од једног, час од другог, али, без обзира на повремену сарадњу и савезништво, као у случају када је Апис 1910. подржао Александра у његовом настојању да пре времена преузме владарске дужности, Александар и Апис као да су били предодређени да буду противници.⁷² Генерал Драгутин Милутиновић мисли да је Александар почео да „фрчи” на Аписа убрзо пошто је постао престолонаследник, и то зато што је сазнао да су Апис и његови другови планирали да збаци Карађорђевиће с престола и за владара доведу неког страног принца. Мада неки сматрају да је у питању била сплетка коју је „измислио” Петар Живковић, чињеница је да је међу њима тим поводом дошло до жешћег сукоба. Генерал Милутиновић тврди да Апис није порекао ову тврдњу.⁷³

Ђорђе Карађорђевић тврди да му је Александар у фебруару 1912. године у Паризу о Апису рекао: „Имам поверљива обавештења да он нешто бушка. Сујета му не да мира. Демагог је и агитатор. Немам утисак да увек бира средства, а вечито је нечим незадовољан... кад си ти био престолонаследник, хтео је да убије тебе, сутра ће можда пожелети да и мене уклони”.⁷⁴ За сукоб Аписа и Александра и избијање непријатељства међу њима, Милан Ж. Живановић искључиво криви Александра. Њему је, ради „остварења самодржачких циљева био потребан официрски кор, који ће бити одани и слепи извршилац његове воље у управљању и употреби те силе. Међутим, у официрском кору, па самим тим и у војсци, одлучујући утицај имали су пуковник Апис и официри-завереници са осталим својим друговима и сарадницима. Они, пак, не само да нису били вољни да буду Александрово оруђе у

⁷¹ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 386.

⁷² Како пише Казимировић, нешто је стајало између њих, а то „нешто” свако од њих тумачио је на свој начин. Апис је, на пример, говорио да му код Александра смета то што он од људи „тражи само удворништво”, а он, Апис, није удворица. „Ако се од мене тражи”, рекао је Слободану Јовановићу, „да престолонаследнику изувам још и чизме, ја то нећу и не могу!” (Исто, стр. 387).

⁷³ Исто, стр. 388.

⁷⁴ Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 304.

остварењу његових планова, већ су они тим његовим плановима били одлучно противни, а његовим настојањима одлучно се одупрли... Они нису 29. маја 1903. убили Александра Обреновића да би омогућили Александру Карађорђевићу да успостави своју личну владавину. Александар је то знао и стога му је било јасно да догод пуковник Апис и његови другови официри-завереници буду у војсци и док они буду имали одлучујући утицај у официрском кору, да он дотле војску неће моћи потчинити својој вољи, а то је истовремено значило да неће моћи ни своје планове остварити... Самим тим, они за Александра постају не само његови најглавнији и највећи, него и врло опасни противници... А како је пуковник Апис имао међу друговима одлучујући утицај, мржња Александра према пуковнику Апису временом је постајала све већа и у њој је најзад сазрела мисао о убиству.⁷⁵

Без обзира на чињеницу ко је од њих двојице био више или мање крив за сукоб, до њега је ипак морало доћи и он се могао окончати само на један начин – потпуним поразом једне или друге стране. Александар је, изгледа, тежио апсолутној власти, не базирајући се ни на кога, понајмање на „Црну руку”, док су Апис и његови другови сматрали да имају пуно морално право да арбитражују у томе шта владар може да чини и процењује и шта је и у ком моменту добро за Србију и њене националне циљеве. Ово своје „морално право” црнорукци су темељили на заслугама за преврат од 29. маја 1903, јер су својим пожртвовањем спасили земљу од сигурне пропасти и повратком на престо Србије „династије од крви највећег човека из нове српске историје (Карађорђа – прим. СЈ), осигурали развој нашег народног и државног живота”.⁷⁶

Када је утицај Аписа и „Црне руке” почео да добија забрињавајуће размере, настао је озбиљан расцеп и у српском официрском кору. Око престолонаследника Александра окупила се конкурентска група официра, касније (крајем 1911) названа „Белом руком”, која је имала за циљ да сузбије и уништи Аписову организацију. Огорчене борбе између ове две групе биле су праћене интригама и заверама које су рушиле углед официрског кора. Најопаснијег противника Апис је имао лично у мајору Петру Живковићу, који је предводио „Белу руку”, а њен главни задатак био да буде – опозиција „Црној руци”.

Љубоморни на Аписа, Петар Живковић и Јосиф Костић желели су да отргну престолонаследника Александра од црнорукаца и придобију га за себе. Зато се нису либили ни најгнуснијих интрига да би то постигли. Како је принца Александра умешао у заверу против његовог брата принца Ђорђа, и од њега извукао писмену потврду о томе, Живковић је доживотно везао престолонаследника за себе. Марљив и истрајан у свим злим подухватима, кукавица, али дрзак, Живковић је постао кључна личност око које се окупљала група озлоглашених и покварених људи који су се улагивали њему и принцу Александру и, како каже мајор Панта Драшкић, „моћ му је углавном лежала у утицају који је имао на принца и који је стекао - на веома срамотан начин”. Живковић се свесрдно трудио да уништи каријере свих оних који би му се супротставили или нису хтели да му се клањају.

⁷⁵ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 388.

⁷⁶ *Пијемонт*, 03.01.1912.

Разумљиво је што је Апис био мета Живковићеве освете. Аписова личност, темперамент и амбиције сметале су и престолонаследнику и Живковићу. „Ватрени Апис је тражио кавгу, јер га је нешто у њему нагонило на то. Кад би поставио себи неки циљ, настојао је да га достигне, и то неуморно, не мислећи о последицама. Опасност му је само још више подстицала храброст. Иако веома друштвен и стално окружен пријатељима, Апис им се никада није много поверавао, чак ни оним најближим. Био је по природи затворен и тајанствен човек. Пратио га је глас да је непокоран и бунтован, али његове старешине у војсци су га увек хвалиле као узорног и дисциплинованог официра. Извршавајући своје официјелне дужности на њихово потпуно задовољство, Апис се истовремено бавио и невидљивим активностима, које су га доводиле у сукоб са политичарима и краљевском породицом”.⁷⁷

Чим је Александар постао престолонаследник (1909), Живковић је у његовим пријатељским односима са Аписом видео директну опасност за себе. Зато је од тада чинио све што је било у његовој моћи како би покварио то пријатељство. У честом сукобљавању Аписове и Живковићеве клике Апис је, уз помоћ краља Петра и министра војног Степановића, односио превагу. Међутим, Живковић и Костић су се свесрдно трудили да организацију „Уједињење или смрт” у јавности представе као превратничку и екстремну организацију, наглашавајући да је принц Александар против ње. Ширећи измишљотине о наводној опасности која Александру прети од ове организације, подсећали су га на судбину Обреновића и принца Ђорђа, чиме су успевали да га прилично уплаше. Међутим, захваљујући подршци краља Петра, министра иностраних дела Миловановића и војводе Путника, који су га волели и поштовали, Апис је био заштићен од напада Живковићеве клике.

Крајем 1911. године, уз Александров благослов, формирана је и „Бела рука” са Живковићем на челу и са превасходним задатком да ради против Аписове „Црне руке.” Уз официре који су били пензионисани након мајског преврата (Милоша Васића, Михајла Рашића и др.), они су привукли и бивше обреновићевце, Аписове непријатеље и многе друге који због личне неспособности нису могли да напредују у војсци.⁷⁸ Наставило се са још жешћим међусобним оптуживањима, али је болест краља Петра наметнула потребу да се рашчисте односи између Александра и највиших војних старешина. Почетком марта 1912. године престолонаследник је најзад пристао да се састане са десет највиших официра. Они су одлучили да министар војни мора бити неко ко је пријатељски расположен према мајским завереницима, да Александар наследи престо и да његова свита мора бити лојална и према њему и према војном руководству. Национални циљеви су добијали на приоритету. Тог пролећа (1912), када се на Балкану припремао рат са Турском, у Србији су се накратко примирила сва непријатељства и сукоби.

Црнорукци и балкански ратови 1912–1913.

Упркос опречним ставовима у литератури о улози црнорукаца у склапању савеза са Бугарском пред почетак Првог балканског рата, чињеница је да су они у рату са Турцима 1912. дали велики допринос. С тим у вези, наводе се и обављена изви-

⁷⁷ С. Јовановић, *Моји савременици*, „Апис”, стр. 40–41.

⁷⁸ Архив САНУ, Заоставштина Милана Ж. Живановића, 717-718. „Апис и солунска афера”.

ђања групе црнорукаца на турској територији (у Старој Србији и Македонији), ради успостављања контакта са албанским првацима и прикупљања важних података за српску војску. Наиме, српском Генералштабу било је врло важно да сазна какав ће став у предстојећем рату с Турцима заузети ратоборна албанска племена у Старој Србији и Македонији: да ли ће стати на турску страну, бити неутрална, или помоћи српској војсци и садејствовати с њом у овом рату? У ове преговоре црнорукци су се упутили по налогу Милана Миловановића, а након његове смрти (средином 1912), по налогу министра Јована Јовановића.

Пред сам почетак рата са Турском, црнорукци су 22. августа 1912. упућени у Санџак, на Косово, кумановски, скопски и овчеполски крај. Међу њима се налазило и неколико чланова Врховне централне управе „Црне руке” – мајор Милан Гр. Миловановић, капетан Велимир Вемић, мајори Чедомир Поповић и Драгутин Димитријевић Апис и Богдан Раденковић.⁷⁹ Током ове акције Апис се тешко разболео, отровавши се зараженим козјим млеком. Дуго је због тога боловао и једва је преживео. Излечио га је један немачки лекар, а трошкове лечења у Берлину платили су престолонаследник Александар и влада Николе Пашића. Због ове болести Апис је дуго провео у војној болници у Београду, тако да није учествовао у Првом балканском рату.

Као извиђачи, црнорукци су показали изузетну храброст, обавивши свој задатак на најбољи могући начин. Када је избио рат с Турском, као старешине регуларних и четничких јединица, они су у многим случајевима били пример неустрашивости. Свакако, нису се налазили на највишим командним положајима, није их било ни у Врховној команди, али, како пише Слободан Јовановић, рат с Турском је „изнео црнорукце на велики глас” и да су „добра спрема и добар дух наше војске приписивани поглавито њима у заслугу”.⁸⁰ У својој књизи „Дани и године” (издатој 1926. године у Београду) црнорукац Радоје Јанковић успех српске војске у Кумановској бици приписује, пре свега, победи у окршајима код села Младо Нагоричане (на левом крилу српске 1. армије, која је водила Кумановску битку) и да су се у тим бојевима нарочито истакли официри црнорукци. Јанковић посебно наглашава иницијативу храброг црнорукца (учесника у завери 29. маја 1903) мајора Милана Маринковића Пиге, на десном крилу 1. армије која је држала положаје северно од Куманова, када је као командант једног батаљона у 1. пуку Моравске дивизије првог позива самоиницијативно повео своје људе, а за њима је кренуо и читав пук, што је навело и саму дивизију да се развије на положајима код Куманова. Борбе које су се 23. октобра водиле на десном крилу 1. армије спречиле су Зеки-пашу да са Куманова повуче одређене снаге и ојача оне према левом српском армијском крилу,⁸¹ где су Турци изводили главни напад. У овом подвигу погинуо је мајор Маринковић.

Тог истог дана (23. октобра 1912), на бојишту код села Младо Нагоричане, погинуо је још један учесник у завери од 29. маја 1903, потпуковник Александар Глишић. Он је са својим 7. пуком (из састава Дунавске дивизије првог позива) учинио исто што и мајор Маринковић са својим батаљоном: увео га је без наредбе више комаде у борбу и тиме и сам значајно допринео победи српске војске у Кумановској

⁷⁹ В. Казимировић, *Црна рука...*, стр. 529.

⁸⁰ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 404.

⁸¹ Радоје Јанковић, *Дани и године*, Београд, 1926. стр. 5.

бици, тврди Милан Ж. Живановић.⁸² Брат Александра Глишића, мајор Душан Глишић, командант батаљона у 18. пешадијском пуку, такође је самоиницијативно увео своје војнике у борбу против Турака. У окршајима код села Младо Нагоричане од познатијих црнорукаца учествовали су још и генерал Милош Божановић (као командант Дунавске дивизије првог позива), затим Војин Поповић – војвода Вук, коњички мајор Михаило Гавровић, који је по својој храбрости био чувен у читавој српској војсци и др. У Првом балканском рату истакао се и црнорукац пуковник Миливоје Анђелковић Кајафа, командант Јаворске бригаде. Већ другог дана рата, после јачих борби са Турцима, он је са својим снагама освојио Сјеницу и пресекао главни друм између Нове Вароши и Новог Пазара.

Храбри су били и они црнорукци који су дејствовали као четници. Храброст и способност које су исказали донели су им велики углед по завршетку балканских ратова. Нарочито су се истакли они четници који су, својим познавањем терена и становништва, пружили драгоцену помоћ српској регуларној војсци. Војвода Војислав Танковић је са својим одредом и започео рат, нападом на турске карауле код Мердара. Многи од њих су изгинули, поред осталих и председник Врховне централне управе Илија Радивојевић Чича, секретар Милош Васић, а од колере је страдао Љуба Јовановић Чупа. Борбе су биле крваве, у њима су Албанци оставили око 1.200 мртвих на бојном пољу, а губици на српској страни износили су око 800 војника. Ове борбе код Мердара показале су колико су били у заблуди они који су веровали да ће српска војска у Албанцима имати савезника у рату с Турском и колико су, поред осталог, мало значили претходни контакти црнорукаца с албанским првацима.

Из балканских ратова „Црна рука” је изашла са већим угледом, али са мањим бројем чланова. Многе њене најспособније вође су изгинуле у борби, и ови ратови су практично окончали њену улогу као чврсто повезане и монолитне организације.⁸³ Црна рука је, како тврди историчар Д. Батаковић, де факто престала да постоји после балканских ратова. И сам Апис је у свом писму регенту Александру, написаном из солунског затвора крајем марта 1917. године, тврдио да та организација „није више у животу”. Остао је само њен вођа са двадесетак, можда четрдесетак следбеника, који ће касније, нарочито Апис (са функције начелника војнообавештајне службе у српском Генералштабу, на коју је постављен августа 1913. године) наставити да делују више као појединци.⁸⁴ Организација је и формално престала да постоји 1917. године, након што су њене вође ухапшене и на Солунском процесу осуђене на смрт.

Већина чланова „Црне руке” сматрала је да је српски национални циљ окончан ослобођењем Старе Србије и Македоније и да је на следећим генерацијама да ослободе Босну и Херцеговину и створе Југославију. Када је реч о националном ослобођењу и уједињењу српског народа, „Црна рука” се нашла на истој линији са „Младом Босном”, па ће у годинама пред почетак Првог светског рата сва пажња протагониста српске националне интеграције бити окренута ка Босни и Херцеговини. У срцу и даље црнорукац, Драгутин Димитријевић Апис је, не напуштајући своје

⁸² М. Ж. Живановић, *Солунски процес*, стр. 657.

⁸³ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 32.

⁸⁴ Изјава историчара Душана Батаковића у Јутарњем програму РТС-а 21. јуна 1914. године.

старе везе и истомишљенике, био у позицији да са функције начелника војнообавештајне службе у Генералштабу и захваљујући везама у војном врху, буде још продуктивнији у заступању српских националних интереса. У међувремену су се околности на унутрашњем и спољнополитичком плану у великој мери промениле, па ће Апис бити принуђен да, због својих идеала, уђе у конфликт са главним актерима српске политичке сцене (пре свега, радикалском владом и престолонаследником Александром), који су били принуђени да своју националну стратегију усаглашавају са новим спољнополитичким изазовима.

Црнорукци и политичка криза у Србији у пролеће 1914. (мајска криза)

После скупо плаћених победа у рату с Турском и Бугарском (1912–1913) и након сузбијања масовне албанске побуне против српске власти на Косову и у Македонији 1913. године (која је уследила на подстицај Беча), радикалска влада Николе Пашића нашла се у тешком положају. Морала се суочити са многим проблемима, како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану, где јој је највеће бриге задавала Аустроугарска. Монархија је била велика претња опстанку Србије, јер је она по завршетку балканских ратова, израсла у највећу и најмоћнију балканску државу, па је, као таква, представљала сметњу аустроугарском продору на исток (*drang nach osten*). Зато је вођа радикала све чинио како не би изазивао великог и моћног суседа и убедио га да Србија нема никаквих разлога да с њим улази у било какав сукоб. У октобру 1913. године Никола Пашић је аустроугарском министру спољних послова грофу Бертхолду поручио да је Србија максимално заинтересована за што боље односе са Монархијом и да јој је свеједно какву ће управу она „применити” према Јужним Словенима на својој територији: „Ви можете дати Хрватима и Србија мање или веће слободе, нас то неће погодити и тиме неће бити тангирани наши односи са Монархијом...”⁸⁵

Док је Пашић, на свој начин, настојао по сваку цену да очува мир с Аустроугарском, дотле је Апис, вођа „Црне руке”, увелико ширио своју обавештајну делатност западно од Дрине. Функција шефа обавештајног одељења Генералштаба омогућила му је да успостави контакте са истомишљеницима ван Србије и, пре свега, контролише мрежу српских тајних агената и оперативаца у Аустроугарској, у чему су му највише помагали Раде Малобабић, мајор Љубомир Вуловић и пуковник Чедо Поповић.⁸⁶ Контролисао је и организацију Млада Босна, која ће 28. јуна 1914. извршити атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. Апис је био заокупљен мишљу да будући аустроугарски цар представља највећу опасност по циљеве Србије, да је способан да доведе у питање успех Србије у балканским ратовима и, уопште, спречи уједињење свих Срба под окриљем матичне државе. По Милошу Богићевићу, српском дипломати у Берлину пре Првог светског рата, Апис се у време велике политичке кризе у Србији, у мају 1914. године, више бавио припремама за „до-

⁸⁵ Наведено према: В. Казимитовић, *Црна рука*, стр. 564.

⁸⁶ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 94.

чек” Франца Фердинанда у Сарајеву, него самом кризом и питањем обарања Пашића с власти. Богићевић такође тврди да је Апис „дозволу за извршење атентата у Сарајеву” дао тек онда када је добио гаранције од руског војног аташеа у Београду Артамонова да Русија неће оставити Србију на цедилу.⁸⁷ Српска влада је знала за наводну Аписову „заверу” која је претходила атентату, али је била немоћна да заустави ток догађаја који је полако, али сигурно увлачио Србију у рат.

Иако се верзије о Аписовој улози у Сарајевском атентату, које су присутне у литератури, морају прихватати са великом резервом, тврдња да је Апис у пролеће 1914. више мислио на убиство Фердинанда него на обарање владе Николе Пашића, делује неуверљиво. Чињенице говоре да је вођа „Црне руке” био веома заузет проналажењем начина како да свргне радикалску владу, па се ради тога повезао и са опозиционим политичким партијама и њиховим првацима, како би образовао један снажан и делотворан антирадикалски блок. После балканских ратова наставио се отворени сукоб црнорукаца са радикалима. Радикали су оптуживали црнорукце да су фанатици и авантуристи који штете интересима Србије, као и да имају преторијанске амбиције. По завршетку ратова сукоб је ескалирао најпре око питања заслуга за постигнуте успехе, а затим, поводом смене (почетком 1914) генерала Милоша Божановића, симпатизера „Црне руке”, са функције министра војног. Дијапазон оптужби црнорукаца на рачун радикала и њихове владе ширио се и захватао многе области политичког и друштвеног живота у земљи.

У мају 1914. године сукоб црнорукаца и владе достигао је врхунац. У основи тог сукоба било је, у ствари, питање управе у новоприпојеним крајевима, у Старој Србији и Македонији. Око овог питања дошло је до велике кризе у односима између војне и цивилне власти, пре свега радикала и њиховог лидера Николе Пашића. Једно време Македонија је била под војном управом, али када је дошла под цивилну власт радикали су у њој почели постављати корумпиране службенике. Официри су приговарали полицијским службама због крађа и корупције, што је непосредно проузроковало и међусобне сукобе. Месецима је *Пијемонт* „ратовао” са министром унутрашњих дела Стојаном Протићем и са радикалима, оптужујући их да војсци ускраћују потребна средства, да је увлаче у своје страначке зајевнице и да се свађају са највишим официрима. На нападе *Пијемонта* министар унутрашњих послова је, марта 1914. године, одговорио *Уредбом о приоритету грађанске над војном влашћу* на новоослобођеним територијама.⁸⁸ Војни командант у Македонији Дамјан Поповић оглушио се о ову уредбу, због чега је био смењен. Официри су листом стали уз њега, супротстављајући се на тај начин самој влади. Уредба је изазвала праву узбуну у официрском кору и окренула га против радикалске владе готово у неслућеним размерама. У свом подухвату официри су добили и непосредну подршку опозиције у Србији.

Симболично, криза је настала око питања да ли официри или цивили, односно војска или цивилне власти треба да имају „приоритет” на јавним свечаностима у Македонији. У суштини, радило се о томе, да ли ће у Србији главну реч имати грађанске политичке странке или војска. Криза је претила да обори владу и изазове

⁸⁷ Наведено према: В. Казимитовић, *Црна рука*, стр. 564-565.

⁸⁸ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 108-109.

велике уставне сукобе, чак, можда, и грађански рат. Као главни представник официрске стране, Апис је у тим догађајима одиграо значајну, али тајанствену, па могло би се рећи, и контроверзну улогу.⁸⁹

Уредба се тичала протоколарног првенства приликом прослава државних и других празника у ново припојеним крајевима. Њоме су стављени ван снаге раније важећи прописи донесени због ратног и ванредног стања, по којима су војна лица имала предност у односу на цивилне структуре власти. По замисли владе, овим потезом требало је учинити крај трвењу између војних и цивилних власти у ново припојеним крајевима. Уредба је практично давала неограничену власт полицији и, уопште, налагала да се војска мора подредити држави. Министар унутрашњих дела је забранио чак и продају *Пијемонта* у Македонији. Одликовани команданти били су увређени кад су на државним свечаностима морали да стоје са леве стране општинских начелника, нижих од њих и по рангу и по одговорности.

Уверена да су у овај сукоб умешани само официри завереници, влада је највеће букаче послала на службу у унутрашњост земље. Међутим, сваким даном бивало је све јасније да је официрски кор једнодушно против владе. Неколико гарнизона у Македонији послало је петиције да се Уредба о приоритету укине, а и генерал Петар Бојовић, који је дошао на Поповићево место у Скопље, чврсто је подржао петицију у телеграму који је послао министру војном 21. маја, у којем је затражио да се изађе у сусрет њиховим захтевима.⁹⁰

У почетку Апис није био укључен у сукобе између војске и цивилне власти у Македонији, али је већ од маја 1914. године око себе окупио официре и стао на чело побуне против радикалске владе. Официре у Македонији је саветовао да појачају кампању против грађанске власти и да се телеграмима непосредно обраћају краљу. Уз тајну подршку Радомира Путника, Апис се састајао са опозиционим политичарима и са њима је преговарао чак и о могућем војном пучу, као начину изласка из новонастале кризе. Свакако, да није био у питању војни удар у Србији, већ само удар на цивилну власт у Македонији, као могућност да се испровоцира пад владе Николе Пашића и наметну нови избори у Србији. Уследиле су оптужбе радикала на његов рачун, што Апису није сметало да почетком јуна 1914. настоји да наговори одређене официре да преузму власт у Македонији, али су га његови најближи сарадници одбили, страхујући од могућих подела у војсци.⁹¹

Иницијативу за повлачење спорне уредбе подржале су и опозиционе странке, опструкцијом у Скупштини, што је изазвало кризу законодавне власти у Србији. Убрзо је овај сукоб попримио шире политичке и уставне размере. Председник владе нашао се пред великим политичким изазовом. Пашић и његова влада, која се састојала само од радикала, суочили су се са уједињеном опозицијом. Када су посланици опозиције напустили Скупштину због Протићеве уредбе, влада се држала још само на незнатној већини.

⁸⁹ Душан Батаковић, Сукоб цивилне и војне власти у Србији 1914, *Историјски часопис*, XIV-XV/1882-1883, стр. 184.

⁹⁰ Наведено према: Д. Мекензи, *Апис*, стр. 119.

⁹¹ Исто, стр. 111; 113-114; 116; 118-119.

Краљ Петар се тако нашао у процепу између генерала Путника и Бојовића, који су захтевали да се сачува достојанство војске, и Пашића, који је тражио мандат за расписивање нових избора. Краљ је предложио средње решење: Пашићу је нудио мандат под условом да повуче Уредбу о приоритету; међутим, Протић је одбио краљев предлог, а Пашић није желео да жртвује свог министра и страначког колегу.⁹²

У међувремену, дошло је до полицијске преметачине у официрском клубу, због чега су београдски официри оштро протестовали. Протић је, наводно, тврдио да ту лежи моћ „Црне руке” и њена финансијска база. Прошириле су се гласине о тешким новчаним проневерима у клубу, којима је управљао Чедо Јовановић, један од вођа „Црне руке”. Почетком 1914. у клубу су затражили од министра војног да спроведе непристрасну истрагу. Уместо тога, специјални истражитељи из министарства унутрашњих дела запленили су благајну и пословне књиге клуба и затворили Јовановића. Генерал Путник је уложио оштар протест због таквог поступка полиције. Убрзо је и новопостављени председник клуба, генерал Дамјан Поповић суспендован, будући да је пркосио комисији која је вршила истрагу. У знак протеста сви официри су том приликом иступили из клуба, док је *Пијемонт* официрском кору предлагао да захтева да се Протић уклони са функције.⁹³

Почетком маја 1914. године проблеми око Официрског клуба, „Црне руке” и Уредбе о приоритету прерасли су у борбу за власт између цивилних и војних структура у земљи. Када се мајска криза продубила, њени главни актери постају најмоћнији појединци и институције у Србији: Апис и Путник, испред војске, краљ Петар и принц Александар, као представници круне, а у име цивилних структура – Пашић (влада) и политичка опозиција. Како су црнорукци држали кључне положаје у војсци (Апис у Генералштабу, а Милан Гр. Миловановић Пилц у Министарству војном), уз велику подршку официра чију су наклоност уживали, јасно је да су у мајској кризи припадници „Црне руке” имали доминантну улогу. У оваквој ситуацији престолонаследникова мржња према Апису дошла је још више до изражаја, а њу је потхрањивала и принчева користољубива свита. Радикали су тврдили да је Апис припремао завођење војне диктатуре и у Србији и у Македонији. Оптужбе против њега да је ковао заверу како би извео свеобухватни војни удар, којим би уништио режим и династију, биће употребљене и у време Солунског процеса 1917. године.

Као превентивну меру, влада је у таквој ситуацији израдила нацрт најстрожих мера против Аписових сарадника и истомишљеника. Једна од њих предвиђала је пензионисање великог броја официра „црнорукаца” и премештање осталих у унутрашњост; друга, пак, наименовање њихових противника на кључне положаје у Београду. Влада се, такође, постарала да се заштити од евентуалног покушаја преврата у Београду. Али, план да се Аписова група пензиониса и размести по унутрашњости спречио је пуковник Крста Смиљанић, начелник Оперативног одељења Генералштаба. Налазећи се пред могућношћу аустријске инвазије, Смиљанић се успротивио уклањању толиког броја способних војних руководилаца. Војвода Путник био је стар и болестан, генерал Степановић био је у „запећку”, а генерал Мишић у пензији. Нова пензионисања и премештаји угрозили би одбрамбене способности војске.

⁹² С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 199-202.

⁹³ Наведено према: Д. Мекензи, *Апис*, стр. 120.

Избегавајући нове сукобе у овако тешким тренуцима, Апис је покушао да се нагоди са владом. Послао је пуковника Миловановића Пилца престолонаследнику Александру како би сазнао да ли је он расположен да се помири с Аписом. Миловановић је молио принца да не одбаци своје старе пријатеље заверенике и предсказивао пропаст ако Пашић остане на власти. Александар је оштро узвратио да он не намерава само да буде краљ, већ и да влада, али не са завереницима; Пашићева влада мора остати. Уверавао је Пилца да се Уредба о приоритету мора повући, да ће Протић изаћи из владе и да Путник може да постане министар војни. Пилац ће добити место у Главној војној инспекцији, а Апис и његови пријатељи ће осати на својим положајима.⁹⁴ Међутим, Пашић је одбио да жртвује Протића, ослањајући се на тесну већину гласова Радикалне странке у Скупштини. Отишао је чак и корак даље, понудио је оставку своје владе, поред осталог, под изговором да не може да измени спорну Уредбу о приоритету, која је и довела до мајске кризе.

Међутим, умешала се Русија, како би спречила Пашићеву смену. Амбасадор Николај Хартвиг, који је имао велики утицај у Београду, изјавио је да руска политика на Балкану захтева да Пашић буде на власти. Французи су наговорили да опозициони режим у Србији можда неће имати више њихову финансијску подршку. Уз помоћ принца Александра, Хартвиг је придобио официре који су били против завереника, да се нагоде. Самостални радикали су се разочарали у заверенике и закључили да је ипак боље имати Пашића него хаос. Апис је прихватио обећања принца Александра, обавестио своје пријатеље да се неће упуштати у неразумне авантуре, чиме се окончало и његово учешће у мајској кризи.

Под притиском Русије, краљ Петар је Пашићу поново поверио мандат за састав владе, дао сагласност за распуштање Народне скупштине и расписивање нових избора. Скупштина је распуштена 23. јуна, а нови избори одређени су за 1. август 1914. Изгледало је да је политичка криза на овај начин коначно решена, али се убрзо, под притиском Русије да задржи Николу Пашића, и растрзан између владе и војске, краљ Петар се (25. јуна) повукао из активног политичког живота (абдицирао). Крајем јуна 1914. пренео је вршење краљевске власти на престолонаследника Александра, као принца регента, образлажући овај чин својом болешћу. Протићева Уредба била је повучена, али је он сачувао свој мандат у влади.⁹⁵

За Пашића и његове радикале, као и за руског посланика у Београду, краљево одрицање од владарских дужности било је у датом тренутку најбоље решење. Пашић је сматрао да се од Александра могло очекивати много више, иако њих двојица у то време нису били у нарочито срданим односима. Али, захваљујући руском посланику, Александар се према вођи радикала, по преузимању регентских дужности, сасвим „раскравио”: „Постао је”, према Хартвиговим речима, „највернији присталица опрезне и мудре политике првог српског државника”.⁹⁶

Тако је окончана мајска криза (сукоб између „Црне руке” и радикала), настала због Уредбе о приоритету. Победу су однели Пашић и Александар, сада обојица непријатељски расположени према Апису. Губитник је била „Црна рука” и онај део официрског кора који је био уз њу. Главни губитник био је сам Апис. Показало се да су његове моћи

⁹⁴ Архив САНУ, Заоставштина Милана Ж. Живановића; 3. „Искази и одбрана пуковника Димитријевића Аписа”.

⁹⁵ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 199-202.

⁹⁶ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 585.

биле много мање него што је он сам веровао, што су схватили и они политичари који су му веровали и који су стали уз њега. Апис је исувише веровао обећању краља Петра да ће Пашића и радикале удаљити из власти и, након Пашићеве оставке, мандат поверити Самосталној странци и њеним првацима Љуби Давидовићу и Љуби Стојановићу. Краљ Петар је одустао од ове комбинације, наводно под утицајем престолонаследника Александра, који је свом оцу предочио саопштење руског посланика да Русија неће пружити подршку Србији „као дотле“ ако самосталци дођу на власт.⁹⁷

Преузевши вршење краљевске власти, Александар је одлучио да уништи Аписа и заверенике, у којима је видео главну препреку свом ауторитету у војсци. Он и радикали ће, међутим, само привремено одложити коначно рашчишћавање рачуна са њима. Наступајући избори, предвиђао је Пашић, даће му могућност да сломи Аписов утицај на официрски кор. Сукоб између владе и официрског кора поткопао је у великој мери утицај и углед „Црне руке“, изузев, можда, радикала, сви су били разочарани исходом мајске кризе, која ја обележила почетак краја и Аписовог угледа и утицаја на политику.

Међутим, конфронтирање између Аписа и црнорукаца, на једној, и Пашићеве владе, на другој страни, тиме није престало. Како су Апис и црнорукци преко Народне одбране настојали да прошире мрежу својих агената по Босни и Херцеговини, у чему им је помагало велико незадовољство српског становништва аустроугарском управом, као и српски национални покрет и ширење југословенске идеје после балканских ратова, Пашићева влада је, на другој страни, настојала по сваку цену да не квари односе са Аустроугарском, настојећи институционално да блокира рад црнорукаца у Босни и Херцеговини.⁹⁸ Тако је неколико дана пред почетак Првог светског рата, Апис узалуд чекао Раду Малобабића, кога је ухапсила српска полиција, не обавестивши о томе самог Аписа.⁹⁹ Малобабић је, на тај начин, постао жртва сукоба Аписа са радикалима. Одмах после тога Апис је отишао у Крагујевац, који је пред рат постао седиште Врховне команде српске војске, где је осам месеци обављао дужност шефа обавештајног одсека и шефа информационог бироа.¹⁰⁰

Апис и Сарајевски атентат¹⁰¹

Иако се младобосанцима приписује кључна улога у Сарајевском атентату, историјска наука је доказала да они нису били сами у овом подухвату. Ако се имају у виду, пре свега, њихове везе са црнорукцима, подршка и помоћ српске војнообавештај-

⁹⁷ Исто, стр. 587.

⁹⁸ Андреј Митровић, *Serbia's Great War 1914-1918*, London 2007, стр. 24.

⁹⁹ Раде Малобабић се 25. јула 1914. вратио из Босне у Београд, где га је Апис обавестио да га очекују у београдској полицији. Тамо је Малобабић одмах био ухапшен. У броју од 1. августа 1914. *Политика* је објавила вест из Петрограда, намењену српској влади у Нишу, по којој је ухапшени Малобабић описан као аустријски резервни официр, у служби аустријске шпијунаже, био уско повезан с убиством Франца Фердинанда и његове жене. Пуковник Апис је покушао да дође у додир с Малобабићем, али без успеха. Приликом спровођења из Београда у Ниш, Малобабић се отргав пратиоцима и искочио из воза, али је пронађен и ухапшен. Држан је у затвору у ланцима све до новембра 1915, када су Аписови људи успели да га ослободе пре повлачења српске војске преко Албаније и ставе под Аписову непосредну заштиту.

¹⁰⁰ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 142, 146.

¹⁰¹ Уз сагласност ментора, професорке Мирјане Зорић, извор овог поглавља је њен текст *Први светски рат и ревизионизам (у фокусу историографије и пропаганде)*, објављен у *Војном делу*, бр. 2/2014.

не службе, посебно њеног шефа пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и организације „Уједињење или смрт“ („Црне руке“), из угла савремене историографије Сарајевски атентат још увек представља велику енигму. Мало је поузданих извора који би са сигурношћу потврдили стварну меру њихове умешаности у помагању и охрабривању припадника „Младе Босне“ или, пак, у самосталном организовању Сарајевског атентата.¹⁰² Један од ретких докумената који о томе сведочи је тајни (поверљиви) рапорт који је Апис у писаној форми поднео Војном суду у Солуну 28. марта 1917. у којем је „признао“ да је ангажовао Рада Малобабића да организује атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву. Документ који садржи исповест пуковника Димитријевића о мотивима за атентат није ипак коришћен на суђењу, јер је његов подносилац, 25. априла 1917, одустао од намере да исказ употреби за своју одбрану пред су-

¹⁰² После ослобођења српских земаља које су биле под турском влашћу, тајна организација „Уједињење или смрт“ обратила је пажњу на, до тада запостављене српске крајеве под влашћу Хабзбурговаца. Они су у тој активности користили „Народну одбрану“, њене позиције и везе међу Србима у Аустроугарској, иако су били незадовољни њеним методама деловања. Као шеф српске војнообавештајне службе, Апис је организовао и мрежу агената у Аустроугарској на чијем је челу био Раде Малобабић, Србин из Хрватске. Успео је да на положаје пограничних официра убаца своје људе (Љубу Вуловића, Чедомира Поповића, Косту Тодоровића и др.). Они су се бавили обавештајним радом, али су преbacивали и оружје и агитовали међу Србима с оне стране Дрине. Драгутин Димитријевић је био у вези и са неким угледним српским политичарима у Хабзбуршкој монархији, пре свега са др Срђаном Будисављевићем (Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд, 1953, стр. 251). Међу Аписовим агентима био је и Херцеговац Мустафа Голубић, четник Војислава Танкосића и будући совјетски обавештајцац.

На другој страни, путујући у Србију, која је за све младобосанце, нарочито после балканских ратова, представљала идеал, припадници Младе Босне наилазили су на своје истомишљенике. Као припадници четничких одреда и добровољци у балканским ратовима ови младићи се сусрећу са члановима „Црне руке“, који су истицали револуционарну активност као прави пут ка ослобођењу и уједињењу српства. Неки од најистакнутијих међу њима (Владимир Гађиновић, Данило Илић, Оскар Тартаља) били су годинама под утицајем и у вези са организацијом „Уједињење или смрт“ (В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, стр. 595-596). Група младобосанаца на школовању у Београду (Гаврило Принцип, Трифо Грабеж и Недељко Чабриновић) сазнала је, почетком априла 1914, да се планира посета надвојводе Франца Фердинанда Сарајеву. То им је пружало прилику да своју мржњу према Аустроугарској искажу на најефектнији начин – убиством њеног престолонаследника. Да би дошли до неопходног оружја, обратили су се свом земљаку, бившем четнику Милану Цигановићу. Он их је повезао са војводом Војиславом Танкосићем, који је о намерама младића обавестио Аписа, а овај, наводно, одобрио њихов план и пружио им сву неопходну помоћ. Младобосанци су били снабдевени пиштољима и бомбама, организована им је обука у гађању и илегалан прелазак преко границе. Све ове акције водио је Танкосић, који је био једини црнорукац са којим су атентатори контактирали. Он је организовао и њихову обуку у гађању револвером, а инструктор је био Драгиша М. Стојадиновић, у то време један од најбољих стрелаца у земљи и учесник у четничким акцијама 1905. и 1907. године. Крајем маја младобосанци су прешли Дрину и стигли у Сарајево, где је њихов колега – младобосанац Данило Илић организовао још неколико завереника – Мухамеда Мехмедбашића, Васу Чубриловића и др.

Поред ове верзије, по којој је идеја за атентат потекла од младобосанаца, а Аписови људи су им пружили само логистичку подршку, постоји још једна. По њој је у организовању атентата Апис одиграо кључну улогу. У сведочењу које је оставио у свом Поверљивом (тајном) рапорту за Војни суд у Солуну 28. марта 1917, Апис је тврдио да је лично дошао на идеју да се убије Фердинанд. По њему, Раде Малобабић је пронашао Принципа и другове које је ангажовао да изврше атентат, за шта им је, наводно, исплатио и хонорар. Највероватније је да је Апис овде преувеличао своју улогу, у нади да ће му то спасити живот на суђењу. Постоји и тумачење да је преузимањем одговорности на себе, Апис желео да спречи осуду Радета Малобабића и Мухамеда Мехмедбашића, својих обавештајца који су радили на територији Босне. За Малобабића су српске власти 1914. сумњале да је аустроугарски шпијун и ухапсиле га. (Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, стр. 556-560).

дом. Сматра се да су организатори Солунског процеса, из спољнополитичких разлога (како се не би нанела штета националним интересима Србије у рату који је био у току),¹⁰³ утицали на ухапшене, нарочито на Димитријевића, мајора Вуловића, Рада Малобабића и Мухамеда Мехмедбашића, да не говоре о свом заграничном (обавештајном) раду и спољним акцијама, апелујући на њихово родољубље и патриотску свест. Документ је широкој јавности постао доступан тек 1953. године, када је обновљен процес пред Врховним судом Србије, а особе које су 1917. биле осуђене на смрт и погубљене, том приликом биле су рехабилитоване.

Аписов рапорт често се узима као поуздан доказ о кључној улози црнорукаца у Сарајевском атентату; међутим, многе чињенице у вези са атентатом и садржајем овог рапорта указују на то да је његов аутор само делимично саопштио истину, укључујући и могућност да га је срочио тако како би трајно затајио ко је иницирао и организовао атентат у Сарајеву. Треба нагласити да је Апис пре подношења рапорта два пута на суђењу негирао своју ангажованост у Сарајевском атентату, што доводи у сумњу истинитост онога што је трећи пут „добровољно” саопштио у поверљивом рапорту. Осим тога, искази у самом рапорту, сматрају поједини аутори, у великом су несасгласју са осталим релевантним чињеницама о атентату који је изведен у Сарајеву 28. јуна 1914.¹⁰⁴ Аписово наводно признање да је он организовао Сарајевски атентат, тврде М. Мијалковски и Д. Томић, нема никакву вредност, јер не постоји ни једна чињеница која би га поткрепила. Он се само надао да ће овим „признањем” извући живу главу.¹⁰⁵ Међутим, без поузданих доказа, утемељених на релевантним изворима, тешко је о томе доносити коначан суд.

У недостатку оригиналне изворне грађе, у истраживању позадине Сарајевског атентата историчари су принуђени да се ослоне на разне теорије и тврдње „из друге руке”, иза којих су најчешће провејавале пропагандне потребе оног времена (пре свега, Немачке и Аустроугарске), али и лични односи, па и међусобне омраге, посебно када је српска страна у питању. Неке од тих „теорија” односе се, поред осталог, и на наводну умешаност званичне Русије у Сарајевски атентат,¹⁰⁶ пре свега руског посланика у Београду Хартвига и војног аташеа, пуковника Виктора Артамонова. О Сарајевском атентату и Гаврилу Принципу написано је на хиљаде страница, али ни на једно од суштинских питања још увек нема поузданих одговора. И после сто година од Првог светског рата недоступне су архиве савезничких тајних служби и аустроугарске војнообавештајне службе Евиденц-биороа, која је имала разгранату мрежу и огроман број агената у Србији и на читавом Балкану. Ко су, заправо, иницијатори и организатори атентата и ко све стоји иза убиства аустроугарског престолонаследника? Постоје о томе разне верзије, оне се крећу од оптужби на рачун немачког Генералштаба (верзија која се данас у литератури одбацује због недостатка

¹⁰³ О околностима у којима је настао овај рапорт видети фусноту 127.

¹⁰⁴ Милан Мијалковски, Душко Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских би-така*, Београд, 2014, стр. 214-215.

¹⁰⁵ Сматра се, заправо, да је ово признање изнуђено од Аписа на превару, како би се искористило као доказни материјал за његову ликвидацију, у време када су се (1917) између Антанте и централних сила водили преговори о сепаратном миру. Видети фусноту 127.

¹⁰⁶ Миле Бјелајац, Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице, *Токови историје*, Часопис Института за новију историју Србије, бр. 1/2013, стр. 28-32.

доказа) и пангерманских (анти хабзбуршких) кругова у самој Немачкој, затим царске Русије (руске владе, тајних служби и Генералштаба), Мађарске (председника владе Иштвана Тисе), Француске и Британије (масона, тајне полиције), до званичне Србије (српске владе и регента Александра), српске војнообавештајне службе, моћне официрске организације „Уједињење или смрт“, њеног неформалног вође Драгутина Димитријевића Аписа¹⁰⁷ и, свакако, „младобосанаца“.

Када је реч о самом Апису, чак ни аустријски извори га не повезују директно са атентатом. Балкан је у то време био подручје на којем су обавештајне службе великих сила усавршавале методе своје делатности. Све док се у потпуности не открију њихови тајни архиви, док аустроугарска страна, пре свега, не учини доступним документа о обавештајном раду Евиденц-бироа против Србије у периоду од анексионе кризе до краја Првог светског рата, Сарајевски атентат 1914, сагласни су историчари, неће бити у потпуности истражен. Доказано је, како тврди професор М. Екмечић, да је аустријска обавештајна служба била упозната са завером „црнорукаца“ који су 1903. убили српски краљевски пар; њени представници у Београду и Земуну знали су унапред да се убиство спрема, али никога о томе нису обавестили. Зашто? Исти официри које ће Беч 1914. године оптуживати да стоје иза Сарајевског атентата, стајали су иза овог београдског убиства 1903. „Немогуће је да наука“, коментарише Екмечић, „не уврсти ову чињеницу међу оне факторе који су из 'историјске дубине' припремили Сарајевски атентат 1914. године.“¹⁰⁸

Аустроугарска је имала веома организовану обавештајну службу у српској престоници. Била је у ситуацији да открије чак и виталне тајне српске владе и њених органа. Њени агенти прибављали су обавештајне податке на основу увида у многе документе српског Министарства спољних послова који су им били доступни (захваљујући поверљивим људима у овом министарству) или кроз непосредан контакт са српским политичарима и јавним радницима. Шпијуна је било свуда, на двору, у војсци, откривени досијеи Евиденц-бироа о српским официрима показују да су Аустроугари имали доушнике и у врху српске војске.¹⁰⁹ Из садржаја извештаја агентуре аустроугарске обавештајне службе у Београду непосредно пре и после Мајског преврата евидентно је да је она била у току завере која је имала за циљ да се убије српски краљевски пар. Треба напоменути да је 1901/1902. године посредством својих људи у окружењу самог краља Александра Обреновића та служба сазнала да се он окреће против Аустроугарске и приближава Русији и да се с Бугарском и Грчком договара о наступу против Турске. Тешко је одгонетнути шта је Аустроугарска очекивала од Мајског преврата у Србији, али је чињеница да се по том питању држала по страни. С Петром I Карађорђевићем у двор су дошли и његови саветници, међу којима је било и агената Евиденц-бироа. Један од њих, Живојин Балугџић, према писању М. Мијалковског, био је краљев стари пријатељ и лични секретар.

Поједини аутори који се баве Сарајевским атентатом из угла шпијунско-субверзивне делатности, с правом се питају како се могло догодити да је аустроугарска обавештајна компонента (намерно, промишљено или случајно) била неопрезна у

¹⁰⁷ Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Књига II, Београд, 1978, стр. 21.

¹⁰⁸ М. Екмечић, Аустроугарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године, *Историјски часопис*, год. XXXII, Београд, 1985, стр. 215.

¹⁰⁹ Милан Мијалковски, *Новости*, 08.03.2014.

откривању и третирању чињеница везаних за атентат у Сарајеву?¹¹⁰ Бечки шпијуни често су били присутни у кафани „Златна моруна” у Београду, где су се окупљали младобосанци, међу њима и будући сарајевски атентатори, као и бивше комите попреком из Босне и Херцеговине. Агентима Евиденц-бироа у Србији нису могли промаћи главни извођачи планираног атентата у Сарајеву – Недељко Чабриновић, Гаврило Принцип и Трифко Грабеж, јер су били регистровани као „сумњиве и опасне особе”, па су њихово кретање и окупљање, посебно у поменутој кафани, помно регистровани.¹¹¹

Каква је улога аустроугарске званичне политике, њене тајне дипломатије и обавештајних служби око атентата, да ли се и у којој мери о њој у овом контексту може говорити, питање је о којем се до сада недовољно расправљало у литератури. Оно се с правом и све интензивније намеће, поготово ако се зна да је атентат у Сарајеву био само један од сегмената у вишегодишњем шпијунском рату који се водио између обавештајних служби многих земаља, посебно између аустроугарске и српске обавештајне службе. Руковођени субјективном проценом, аустроугарски обавештајци, за које се претпоставља да су могли знати за планирање и припрему атентата, својим „нечињенијем”, односно не предузимањем неопходних корака да се он предупреди, тежили су прибављању ваљаног аргумента који ће острашћеним поборницима рата против Србије у Хабзбуршкој монархији омогућити покретање војне кампање ради дефинитивног уништења тог Пијемонта уједињења свих Срба и осталих Јужних Словена.¹¹² С друге стране, српски обавештајци (међу којима је био и Апис) убиство Фердинанда повезивали су са отклањањем опасности од војне агресије Аустроугарске на Србију, као и препреке српском и југословенском уједињењу. На тај начин, тврде поједини аутори, конспиративно чињење и нечињење аустроугарских и српских обавештајца резултирало је атентатом у Сарајеву и убиством надвојводе Фердинанда.¹¹³

Спорења историчара око тога ко је све стајао иза атентатора и који су били мотиви за убиство Фердинанда, често су у прошлости имала и политичку позадину, јер је доказана кривица за атентат повлачила и одговорност за избијање рата. Познато је да је полиција предузела врло слабе мере обезбеђења у Сарајеву, иако је знала да је оно препуно непријатеља династије који су нарочито били огорчени што надвојвода долази на највећи српски празник. Из тога се често извлачи закључак да је Фердинанд намерно препуштен својој судбини, јер је био омражен у високим круговима монархије, па и на самом двору.

За заверу против Фердинанда, додуше на основу претпоставки, оптуживани су и масони, мађарске званичне структуре, енглеска и француска тајна служба, али о томе нема валидних доказа. Чак се и Апис, такође без ваљаних доказа, оптужује да је Сарајевски атентат организовао у договору са пангерманским круговима у Немачкој. Иначе, Апис је био означаван као германофил, а током рата српска влада је сумњала да су он, као и његова организација, одржавали везе са немачким агенти-

¹¹⁰ М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енига српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 54.

¹¹¹ Исто, стр. 54-58.

¹¹² Исто, стр. 286.

¹¹³ Исто, стр. 176.

ма и официрима.¹¹⁴ Чињеница је да је Апис у три наврата боравио у Немачкој, као и да је *Пијемонт* (гласило „Црне руке“) често истицао и хвалио пруски милитаризам и немачку чврсту унутрашњу политику.

Тезе о одговорности за атентат званичне Србије и Русије ослањају се, углавном, на аргументацију да је Франц Фердинанд био једини који је могао да спасе Хабзбуршку монархију од распада и то својом подршком идеји тријализма, тј. стварања треће, јужнословенске јединице. То би, наводно, решило национално питање које је разједало државу, а истовремено би биле развејане и панславистичке идеје и „великосрпске“ тежње Београда. За тврдњу да је Русија (односно, поједини њени кругови и личности, које смо поменули) била умешана у организовање Сарајевског атентата, ипак не постоје поуздани докази. У време Солунског процеса 1917. Апис је одлучно негирао да му је помоћ пружио руски војни аташе у Београду пуковник Виктор Артамонов који се, иначе, у време атентата налазио на лечењу у Швајцарској. Додуше, у свом поверљивом рапорту 1917. Апис се дотиче сарадње са руским војним аташеом, али децидирано наводи да је та сарадња била искључиво у функцији обавештајног рада и узајамне помоћи, а не по питању организовања атентата. Професор Екмечић у својој студији *Стварање Југославије 1790–1918*. наглашава континуирану и „невидљиву везу“ официрске групе окупљене око „Црне руке“ и руске политике још од Мајског преврата 1903. која је, по њему, много значајнија од сукоба између српске владе и ове тајне завереничке групе.¹¹⁵

Међутим, веза између организације „Уједињење или смрт“ и пуковника Драгутина Димитријевића Аписа са незваничном Русијом и руском обавештајном службом у историографији није до краја расветљена. Поуздано се зна да је Апис од лета 1913, када је постао шеф Обавештајног одељења српског Главног ђенералштаба, одржавао редован контакт с руским војним аташеом у Београду, пуковником Артамоновим и његовим помоћником, капетаном Верховским. Они су размењивали обавештајне информације о аустроугарској војсци, односно, Апис је Артамонову давао поверљиве информације које је добијао од својих агената у Аустроугарској, а Артамонов Апису поверљиве информације о Аустроугарској и финансијску помоћ за функционисање Аписове агентурне мреже у суседној монархији.¹¹⁶

Остају, ипак, недовољно јасни мотиви пуковника Аписа да се ангажује у организовању Сарајевског атентата. По свему судећи, није очекивао да ће убиство Фердинанда изазвати рат. Аустријски престолонаследник је у то време у јавности важио за вођу „ратне струје“ у Бечу, па је Апис вероватно мислио да ће његовим

¹¹⁴ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 155.

¹¹⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, књига 2, Београд, 1989, стр. 776.

М. Екмечић пише: „Од 1903. постоји трајни сукоб између српске владе и ове тајне завереничке групе и никада није скинут са дневног реда. То је уско везано за политички нерешено питање учешћа ових официра у убиству српског краљевског пара 1903. и аустријског престолонаследника 1914. године. Далеко значајнија од тога је невидљива веза руске политике и ове официрске групе. Смена династија на српском престолу је увек била метод руског одлучивања правца српске будућности. Након 1903. присталице ривалске династије у Србији више не постоје и династију почиње да замењује тајно организована завера у војном и државном врху. Она је од 1903. остала држава у држави.“ (Исто).

¹¹⁶ М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 281-282.

уклањањем уклонити и ратну опасност од Србије.¹¹⁷ Могуће је да се прибојавао и Фердинандове концепције тријализма која би ојачала Аустро-угарску и одстранила незадовољство и спремност на револуцију међу Јужним Словенима. Постоје и гледишта да се Апис бојао да маневри аустроугарске војске у Босни, којима је Фердинанд присуствовао, представљају само камуфлажу за концентрацију трупа за напад на Србију, који је он мислио да ће спречити атентатом у Сарајеву.¹¹⁸ Неубедљиво делује Аписова тврдња из поверљивог рапорта да се на предузимање атентата дефинитивно одлучио тек онда кад му је Артамонов дао уверење да ће Русија узети Србију у заштиту уколико буде нападнута од Аустроугарске. Њему је, свакако, морало бити јасно да, чак и да је Артамонов нудио било какве гаранције, оне немају потребну тежину, јер их суверене државе званично (тајно или јавно) регулишу једино путем уговора на највишем нивоу.

¹¹⁷ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, Београд, 1992, стр. 630.

У свом поверљивом (тајном) рапорту за Војни суд у Солуну Апис је у марту 1917. о томе писао: „Осећајући да се Аустрија спрема за рат са нама мислио сам, да ће нестанком престолонаследника аустријског Фердинанда војничка странка и струја, којој је он на челу био, изгубити своју јачину и да ће на тај начин ратна опасност бити од Србије отклоњена или ће бар за нешто бити одложена, те сам због тога ангажовао Малобабића да приликом заказаног доласка Фердинандовог у Сарајево да организује атентат на њега. На ово сам се решио дефинитивно, тек онда када ми је Артамонов дао уверење, да нас Русија неће оставити без заштите ако нас Аустрија нападне. Г. Артамонову овом приликом нисам саопштио ништа од мојих намера за атентат... Малобабић је извршио мој налог, организовао и извршио атентат. Главни учесници његови били су у мојој служби и имали су мали хонорар, који сам ја преко Малобабића слао. Неке од њихових признаница налазе се у руским рукама, пошто сам паре за тај рад добијао од г. Артамонова, јер Главни ђенералштаб није имао још кредита за овај увећани рад.” (Милан Ж. Живановић, *Луковник Апис*, стр. 556, 557, 559, 560).

¹¹⁸ Као начелник Обавештајног одељења српског Генералштаба Апис је по природи своје службе морао пажљиво да прати сва обавештења о намерама Аустроугарске према Србији. А она су, поред осталог, сугерисала да званична Аустрија има озбиљну намеру и спрема се да нападне Србију, тражећи ма какав повод за рат, будући да је Србија у то време била најслабија. Најава да ће се у Босни одржати велики маневри, како пише пуковник Чеда Поповић (Ч. Поповић, Сарајевски атентат и организација ‘Јединење или смрт’, *Нова Европа*, књ. XXV, бр. 8, 26. јули 1932, стр. 407-408), као и најава да ће њима руководити сам надвојвода Фердинанд, озбиљно је узбудила Аписа, док је омладина у Босни, с друге стране, доживела то као врхунску провокацију. У својим белешкама, поводом сусрета који је имао са Аписом 1915, Поповић бележи изјаву пуковника Димитријевића: „Био сам убеђен да је пројектовани маневар у Босни претекст за упад Аустрије у Србију, на челу са главнокомандујућим аустријске војске, престолонаследником Францом Фердинандом. И ја сам у души страховито страховао од тог... Каква је била наша војничка ситуација, то ти је било познато: могли су пустити само једну-две коњичке дивизије у Србију, па не би имао ко да их заустави. Док би наше трупе пристигле из јужних крајева, Србија би била прегажена. Цео свет, па и сами ми нашли би се пред свршеним чином. И зато када је код мене дошао једнога дана у канцеларију Танкосић и рекао ‘Има неких младића Босанаца, досадише ми молећи да им допустим да оду у Босну – хоћу ли да их пустим?’ – ја сам, доиста, тога тренутка, не размишљајући даље, казао : ‘Па, пусти их!’ Танкосић ми је тада рекао, да ти младићи, по договору са друговима, из Босне, хоће да покушају нешто против Фердинанда. Право да ти кажем, тога сам тренутка помислио, да је немогуће да таква атентат успе, и да можда неће доћи до њега. Претпостављао сам да ће Аустријски Престолонаследник бити тако чуван и осигуран да му се не може ништа догодити. У сваком случају, нисам могао претпоставити ни у сну да такав атентат може бити поводом за рат против Србије... Ипак, када сам после неког времена, размислио мало више о тој ствари, решио сам да покушам да се пребачени младићи врате, и да се на сваки начин спречи атентат. Било је доцкан. Атентатори, као ова двојица што су отишли из Србије, тако и они који су се затекли у Сарајеву, нису хтели да чују за то.” (Исто).

Важне податке о Аписовим мотивима за атентат у Сарајеву оставио је и пуковник Антоније Антић (Аписов пријатељ и учесник Мајског преврата 1903): „...У Конопишту су се (14. јуна 1914) састали Вилхем и Фердинанд. Артамонов, руски аташе, рекао му је (Апису) да су ова двојица разговарали о заузимању Србије, и да је то требало да буде приликом маневра у Босни. Русија још није спремна за рат. Она ће то бити тек 1916. године, па зато не би требало изазивати Аустрију дотле. Међутим, Малобабић, главни Аписов агент за Аустрију, дође и рекне Апису да се у официрским круговима Аустрије говори о скором одласку у Србију. Апис је закључио да ће ово бити тачно и зато је хтео да то предупреди на тај начин што ће Фердинанд бити убијен. Апис је известио о томе Путника, а овај Пашића. Али Пашић није то схватио озбиљно. Путник је и по други пут известио Пашића, али је овај прелазио преко тога. Онда је Апис предузео кораке за убиство Фердинанда, кријући то од владе, и верујући не само да то неће изазвати рат, већ да ће Аустрију и уплашити. Толико ми је о томе Апис рекао”.¹¹⁹

Ипак, М. Мијалковски и Д. Томић, аутори студије о Гаврилу Принципу, као енигми српско-аустријских шпијунских битака, Антићево казивање сматрају не уверљивим. Наиме, под претпоставком да је војвода Радомир Путник био упознат са припремама за атентат на Фердинанда, засигурно не би ишао на лечење у аустријску бању где га је рат затекао. Искључују и могућност да је и Пашић био упознат са планираним атентатом на Фердинанда, будући да је његова ангажованост након почетних оперативних сазнања Министарства унутрашњих дела Србије о атентату, била у правцу његовог спречавања. Осим тога, Пашић је почетком 1914. године боравио у Петрограду, где је добио информацију да Русија још није била спремна за рат, односно, сазнао је „како Русија настоји да избегне сваку ратну компликацију, и како неће бити спремна бар још за две-три године”.¹²⁰

На очиту неспремност Русије за рат 1914. указује и записник са седнице руске владе од 24. јула 1914, када Русија још није била одлучила да ли ће бранити Србију. На тој седници је одлучено да се изврши мобилизација руских војних округа према Аустроугарској, као акт упозорења Хабзбуршкој монархији да не напада Србију. Међутим, током расправе о томе какав савет Русија може дати Србији, у вези са њеним одговором на аустроугарски ултиматум, влада је уважила предлог руског министра спољних послова Сазонова: „У случају да ситуација Србије постане таква да се она не може бранити од евентуалног напада Аустроугарске, саветовати српској влади да српске трупе не дају отпор никаквој оружаном пенетрацији, а да се у исти мах изда декларација да се Србија предаје пред вишом силом и да жели да своју судбину преда у руке великих сила”.¹²¹ Коначно, и сам Артамонов је после рата тврдио да није имао инструкције из Петрограда, нити је на своју руку предузимао активности у вези са атентатом на Фердинанда у Сарајеву.¹²²

¹¹⁹ Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији*, Жагор, Београд, 2006, стр. 205.

¹²⁰ Наведено према: М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 284.

¹²¹ Записници руске владе вођени у лето 1914; У: В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Књига II, Београд, 1978, стр. 135.

¹²² После рата Артамонов је упутио писмо Драгиши Стојадиновићу, у којем је навео да са Аписом и његовим повереницима није имао никакве друге везе осим што је примао обавештења, за које је Апису давао новац и фото-апарате. (Исто, стр. 221).

Артамонов се правдао да у доба атентата није ни био у Београду, међутим, није објаснио зашто је 19. јуна, пред сам почетак аустроугарских војних маневара у Босни, којима командује надвојвода Франц Фердинанд, напустио своју дужност и отпутовао у Швајцарску на одсуство, са кога се вратио тек на дан објаве рата Србији, 28. јула 1914. године. Симптоматично је и то да руски војни аташе у Србији одлази на одсуство у тренутку када почињу велики војни маневри Аустроугарске у Босни, будући да је његов најважнији задатак био да прибавља обавештајне информације о оружаном сили моћног српског суседа. Како маневри једне војске представљају највишу проверу њене способности, они дају велику могућност обавештајцима да сазнају многе тајне о томе.¹²³

Постоји још једна, додуше недовољно уверљива верзија око Аписовог ангажовања у Сарајевском атентату: како је атентат прилично аматерски припреман, неки су чак Аписову мотивацију стављали у контекст сукоба између његових људи и радикала, који је у то време у Србији био у пуном јеку. Наиме, Апис је могао очекивати да ће атентатори бити откривени, а њихове везе са Србијом требало је да доведу до компромитовања и пада Пашићеве владе.¹²⁴ По неким подацима, Апис се из одређених разлога предомислио и покушао да заустави атентаторе, али је већ било касно, или они нису хтели да га послушају.¹²⁵ Могуће је да је разлог за то било противљење осталих чланова вођства Црне руке атентату, о чему су их Апис и Танкосић обавестили тек непосредно пред његово извршење. У сваком случају, Сарајевски атентат је Србији донео рат који јој у том тренутку ни најмање није одговарао, а самом Апису је највероватније баш тај догађај потписао смртну пресуду у Солунском процесу 1917. године.¹²⁶

¹²³ М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енигама српско-аустријских шпијунских битака*, стр. 285.

¹²⁴ В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд, 1966, стр. 679.

¹²⁵ Исто, стр. 676.

¹²⁶ Уз унутрашњополитичке разлоге, одлука да се Апис ликвидира имала је за српску владу и Врховну команду 1917. дубоку позадину и на спољнополитичком плану. У то време силе Антанте (Француска и Велика Британија) отпочеле су тајне преговоре о склапању сепаратног мира са Аустроугарском, односно новим аустроугарским царем Карлом (након смрти Фране Јосифа), који је важио за поборника политике мира. У име Антанте преговоре са Карлом водио је његов рођак, француски официр принц Сикст Бурбонски. Једно од спорних тачака било је и питање Србије. У почетку је Карло тражио да она уђе у састав Аустроугарске, у оквиру југословенске јединице која би се формирала, али је касније од тога одустао и чак јој признавао право да добије излаз на море у Албанији. Међутим, захтевао је да Србија апсолутно прекине сваку непријатељску активност против његове царевине и да распусти све организације које су се тиме бавиле (В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 742-744.) На другој страни, српска влада (са Крфа) током читаве 1917. године водила је према савезницима дипломатску офанзиву за сплас и опстанак Солунског фронта, без којег не би било ни Србије, нити њене позиције (као савезника Антанте), у којој се нашла захваљујући опстанку Солунског фронта и победоносној офанзиви своје војске у пробоју овог фронта.

Српска влада је наслутила или је сазнала за преговоре Антанте са Аустроугарском, па је дошла на идеју да Солунски процес искористи како би обезбедила сопствени опстанак у случају таквог завршетка рата. Наиме, одмах по изношењу друге оптужнице, Апис је суду поднео тајни рапорт о Сарајевском атентату. Надао се да ће процес бити прекинут пошто он обзнани своје заслуге, јер нико неће смети да осуди убицу Франца Фердинанда. Могуће је да је њему тако нешто и наговештавано. У сваком случају, Аписов рапорт је добро дошао власти у време када се очекивао сепаратни мир или чак пораз Антанте. Пашић је сматрао да ће се Аустроугарска, када јој се предочи садржај рапорта, задовољити тиме што је организатор атентата погубљен, и да неће тражити одлазак са политичке сцене или чак суђење њему и његовој странци. После процеса и Стојан Протић је потврдио да је Апис морао бити убијен због „једног тајног документа”, а сам ре-

Што се званичне Србије тиче, Владимир Дедијер је још 1966. године у својој студији о *Сарајеву 1914*, на основу релевантних извора, доказао да српска влада ни на који начин није била укључена у припрему и извршење атентата. Штавише, када је обавештена да наоружани људи прелазе Дрину у организацији Аписа, наредила је да се такве активности одмах спрече и покренула је истрагу о томе. Постоје чак индиције да је она тајним каналима упозорила аустроугарске органе да се спрема убиство у Сарајеву.¹²⁷ После атентата влада је и сама спровела истрагу, а била је спремна да удовољи већини захтева наведених у аустријском ултиматуму од 23. јула 1914. (поред осталог, притворила је мајора Воју Танкосића). Ови поступци били су сасвим разумљиви, ако се има у виду курс спољне политике Србије после балканских ратова. Исцрпљеност земље после два тешка и крвава сукоба и неприпремљеност њене заштитнице (Русије) за рат, налагали су јој да избегава било какве неспоразуме са Аустроугарском који би јој давали повода да предузме војну кампању против свог јужног суседа. Такву политику Србија је водила и у кризним ситуацијама 1908/1909, у време анексије Босне и Херцеговине и 1912. године, када су велике силе одлучиле о стварању Албаније, дакле, у ситуацијама које су много више погађале њене националне интересе, него што је то чинила Фердинандова посета Сарајеву 1914. године.¹²⁸

гент је у једном писму забележио да Апис није могао бити помилован из „виших државних разлога“. Тако је Апису његов рапорт, уместо да му донесе ослобођење, заправо дошао главе. По изрицању смртне пресуде, он је постао свестан тога и то је саопштио затворским чуварима. А у својој „Последњој вољи“ исписао је следеће редове: „И ако осуђен од оба суда на смрт и лишен милости Круне, ја умирем невин и са убеђењем, да је моја смрт била потребна из виших разлога Србији. Нека Србија буде срећна и нека се испуни наш свети завет уједињења целог Српства и Југословенства, па ћу и ја после моје смрти, бити срећан и блажен, а бол, који осећам што ћу од српске пушке погинути, биће ми лакши, у уверењу, да је та пушка управљена у моје груди, ради добра Србије, ради оног добра Србије и Српског народа коме сам ја био посветио цео свој живот“ (М. Живановић, *Пуковник Апис, Солунски процес 1917*, стр 564). И поједини припадници „Црне руке“ који су били осуђени на смрт па помиловани, Милан Гр. Миловановић Пилац, Велимир Вемић и други сматрали су (њихову изјаву пренела је и штампа децембра 1923) да је Аписов поверљив рапорт био главни узрок извршења смртне казне над њим.

¹²⁷ Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966, стр. 665.

¹²⁸ Опречне интерпретације о томе шта је све знала српска влада уочи атентата у Сарајеву 1914. и како је поступала са расположивим сазнањима о завери, потврђују ипак да је званична Србија имала, додуше оскудне, информације о преласку границе и кријумчарењу оружја преко Дрине, о припремама атентата и да је предузимала одређене мере како би га осујетила. У сваком случају, сва сазнања којима је српска влада располагала била су озбиљно схваћена од њеног председника и покренула су га да „узбуни“ Беч у вези са планираном посетом Франца Фердинанда Босни. О томе јасно сведочи и изјава пуковника Лешљанина, српског војног аташеа у Бечу, италијанском војном дописнику Лучијану Магринију из октобра 1915: „Од Пашића је дошао у Српско посланство у Бечу у првој половини јуна 1914. телеграм којим се тражи од Јована Јовановића да стави на знање аустријској страни, да српска влада, на основу примљене информације, има разлога за сумњу да се снује завера против живота надвојводиног приликом његовог пута у Босну. Пошто та посета може да изазове непожељне инциденте од стране неких фанатика било би умесно сугерирати аустријској влади целисходност одлагања надвојводине посете“. Посланик Краљевине Србије у Бечу је наведену информацију проследио аустријском министру спољних послова Билинском, који је под својом контролом имао комплетну администрацију у Босни и Херцеговини. То је био један од доказа искрених намера српске владе да спречи угрожавање личне безбедности надвојводе Фердинанда, али је очевидно да аустријске власти нису исказале (или нису желеле) потребну одговорност у том смислу. (Наведено према: М. Мијалковски, Д. Томић, *Гаврило Принцип – енига српско-аустријских шпјунских битака*, стр. 183-191)

Упркос томе, у аустроугарском ултиматуму влади Србије од 23. јула 1914. Србија је недвосмислено оптужена за саучесништво и помагање извршиоцима атентата у Сарајеву; од ње се захтевало распуштање „Народне одбране” и других тајних организација и друштава у Србији. Међутим, у ултиматуму се уопште не помиње тајна организација „Уједињење или смрт”, нити њен лидер. Зашто аустроугарске власти нису саопштиле влади Србије идентитет свих осумњичених лица и помогле јој да се похватају све нити око овог догађаја – остало је непознато. Уместо тога, Аустроугарска је захтевала да њени органи врше истрагу у Србији, покушавајући на тај начин да доведе у питање њен суверенитет и понизи је пред светом. Примера ради, истрага у Сарајеву је помињала Војислава Танкосића (кога су српске власти по пријему ултиматума ухапсиле) и Цигановића, али конкретне доказе о њиховој кривици и сведочења атентатора аустроугарске власти нису учиниле доступним српским истражним органима. Уместо тога, захтевано је да целокупну истрагу у самој Србији спроводе аустроугарски органи, у супротном Србији се претило оружаном агресијом!

У вртлогу рата 1914–1916. – Позадина Солунског процеса

Избијање рата са Аустроугарском 28. јула 1914. само је на кратко одложило отворени сукоб између регента Александра, Николе Пашића и Драгутина Димитријевића Аписа, али непријатељство међу њима није престајало, а још мање личне антипатије и анимозитети. Неколико дана пред почетак рата Апис је напустио Београд и отишао у Крагујевац, који је постао седиште Врховне команде српске војске, где је осам месеци обављао дужност шефа Обавештајног одељења Главног генералштаба и шеф Бироа за информације. Временом, Аписов положај у Крагујевцу постајао је све неизвеснији. Стално су пристизала обавештења о заверама које су припремале Аписово убиство, па је он имао сталну заштиту својих другова официра.¹²⁹ Пошто је био у лошим односима са радикалима и регентом, ускоро је морао да се бори на два фронта. Краљ Петар, веома наклоњен Апису, повукао се из активног политичког живота. Војвода Путник, Аписова главна потпора у Врховној команди, био је презаузет свакодневним операцијама, често болестан, и избегавао је да се лично за њега заузме. Међу цивилима Апис је имао мало искрених присталица. Његов утицај у војсци је опадао, јер је рат немилосрдно косио његове пријатеље. У очима младих амбициозних официра он је био звезда која се гаси. Они који су желели унапређења, прелазили су у табор принца регента.¹³⁰

¹²⁹ Милутин Томић, који ће касније сведочити у Солуну, тврдио је да зна Црногорца коме је мајор Павле Јуришић Штурм пришао у Крагујевцу са задатком да убије Аписа и Милана Миловановића Пилца, али овај човек је наводно то одбио (Наведено према: Д. Мекензи, *Апис*, стр. 154). Павле Јуришић Штурм је заузимао истакнуто место у Александровој пратњи.

¹³⁰ У то време, на служби у Пресбируу у Крагујевцу, Слободан Јовановић је о Апису дао друкчију оцену: „Тај Апис кога сам упознао у Врховној команди, није лично на ону слику која се била о њему створила у народу. Он није био ни плаховит ни осيون, био је више него што се зове 'добар друг'. Али имао се утисак да он није само то.”

„Многи су људи долазили код Аписа”, писао је Јовановић, „неки зато што је он још увек био утицајан, други само да попричају, јер је он увек деловао пријатељски и говорљиво. Канцеларија му је понекад личила на одељење за пријем посетилаца. С времена на време долазио би и по неки од водећих поли-

У марту 1915. године, вољом регента Александра, Апис је био смењен са функције шефа Обавештајног одељења, самим тим, уклоњен из Врховне команде и постављен за начелника штаба Ужичке војске, што је на неки начин било равно његовој деградацији. Иако је на чело војнообавештајне службе вођа Црне руке дошао захваљујући Путнику, начелник штаба Врховне команде овога пута није могао да спречи његову смену. Регент Александар је имао право да по својој вољи одлучује о распореду и постављењу виших официра. Као начелник штаба Ужичке војске, са одобрењем Врховне команде, Апис ће убрзо формирати Босански добровољачки батаљон, регрутујући босанске избеглице које су се повлачиле заједно са српском војском. Босански добровољци (њих петнаестак) налазили су се и на Крфу под контролом црнорукаца, као јединица која је била ван редовне формације српске војске.¹³¹ У октобру исте године Апис је унапређен у чин пуковника и постављен за начелника штаба Тимочке војске. Када су Бугари напали Србију (средином октобра), Апис се налазио у Зајечару, заједно са штабом Тимочке војске, али је врло брзо био принуђен да се повлачи са јединицама ка Куршумлији, где се Тимочка војска привремено задржала. Истовремено, српска влада и дипломатски кор напустили су Ниш (29. октобра), повлачећи се ка Рашкој и Косовској Митровици.

Напуштање Србије

У време бугарске мобилизације, пред напад на Србију 1915, Радомир Путник је тражио од Нокле Пашића да од савезника захтева одобрење за предузимање превентивног напада на бугарску војску и заузимање Софије, али се од тога одустало, јер савезници за то нису хтели ни да чују.¹³² Касније ће Аписова група окривити Пашића што Бугарска брзом акцијом српске војске није избачена из рата.¹³³ Након бугарског напада, средином октобра 1915, Апис је у Куршумлији затекао Раду Малобабића на слободи, али под полицијским надзором. Полиција га је 31. октобра 1915. предала Апису, који је за њега потписао признаницу.¹³⁴ У новембру 1915.

тичара... Апис је одувек волео друштво и имао је дар да подстиче разговор и ствара неусиљену, угодну атмосферу... Увек се бринуо да његове присталице напредују у служби и буду награђене и наизглед није ни прстом мицао за самог себе. Иако храбар и амбициозан, никада се није разметао. Аписов труд у корист његових другова одржавао је истинско пријатељство и дар да буде вођа. Истински је волео своје пријатеље, али никад их није штедео од најопаснијих подухвата. Та црта његовог пријатељства само је још више појачавала његову привлачност и углед", истицао је Јовановић (С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 408-411).

¹³¹ Овом јединицом командовао је један од најближих Аписових сарадника мајор Љуба Вуловић и она је била намењена за извођење „специјалних задатака“. Састанци са њима одржавани су углавном у граду Крфу и у штабу Треће армије, у којој је Апис био на служби. Наводно су у априлу 1916. добровољци Мухамед Мехмедбашић и Владета Билбија послати у Атину да убију пронемачки оријентисаног грчког краља Константина, али у тој намери нису успели. Истовремено је Мустафа Голубић отпутовао у Швајцарску да организује атентат на немачког цара Вилхелма, а планирано је и убиство бугарског краља Фердинанда (В. Казимировић, *Црна рука*, стр 675-676).

¹³² Д. Мекензи, *Апис*, стр. 155.

¹³³ Исто, стр. 156.

¹³⁴ Исто, стр. 157.

Тимочка војска је по Аписовом плану привремено заузела Качаничку клисуру, али због изостанка очекиване помоћи савезничке војске са југа и снажног притиска бугарске 2. армије није могла да напредује ка Скопљу.¹³⁵ Комплетна српска војска је тих дана кренула у повлачење преко албанских и црногорских планина, а Тимочка војска је током овог повлачења штитила десни бок других српских јединица, бивајући у сталном борбеном контакту са бугарском војском и спречавајући њен продор ка Елбасану.¹³⁶

Војнички пораз Србије, у касну јесен 1915. године, довео је до новог разбуктавања сукоба између Александра, Пашића и Аписа.¹³⁷ Црнорукци су оптуживали Пашића да је он крив за пораз, јер српској војсци није омогућен превентиван удар на Бугаре још у лето 1915. године. Још док су се војска, двор и влада налазили у Албанији, настале су расправе око тога ко је крив што се земља морала напустити и што је, током повлачења, страдало толико војника и цивила. У овим расправама учествовали су сви – представници политичких партија, војне старешине, црнорукци... За ове последње главни кривци били су Пашић и радикали, а с њима и – круна, пре свих регент Александар. Црнорукци су настојали да докажу да до повлачења не би дошло да је Пашић допустио да се Бугарска нападне пре него што је извршила мобилизацију.

Жестоке полемике око кривице за пораз и напуштање земље, које су обележиле крај 1915. године, у највећој мери погодиле су српску Врховну команду и самог војводу Радомира Путника. У децембру 1915. године у Скадру Путник је био суспендован са дужности начелника Врховне команде,¹³⁸ при чему је, по неким тумачењима, постао жртва регентове освете. Наиме, у намери да отклони оптужбе да и он сам сноси велику одговорност за катастрофу насталу напуштањем земље и повлачењем преко Албаније, Александар је одлучио да по кратком поступку смени Путника

¹³⁵ Исто, стр. 161.

¹³⁶ Исто, стр. 163.

¹³⁷ За Аписа и „Црну руку” рат са радикалском владом Николе Пашића, тако жестоко започет у пролеће 1914. године, није био окончан ни када је Аустроугарска напала Србију. Искуство са мајском кризом 1914. као да му није било довољно, или је у питању било Аписово несналажење у политичким водама и њиховим „вировима”, кад је, на једној страни, прецењивао моћ свог утицаја на официре и снагу опозиционих политичких странака с којима се повезао, а на другој, потцењивао је Радикалну странку. Све то му се на крају осветило, а посебно потцењивање стамености и жилавости ове странке. Осветило му се што је Радикалну странку сматрао само скупом политичара чије је време прошло и који су били способни још само за злоупотребу власти.

Странка Николе Пашића, међутим, још ни издалека није била на умору, а још мање је била странка без угледа у народу. Напротив. Њена позиција, у целини, била је и даље врло јака. С њом на државном кормилу, Србија је победила Турску и Бугарску у балканским ратовима и знатно проширила своје границе; победила је аустроугарску војску 1914. у Церској и Колубарској бици. Она је била фаворит Русије и уживала је велико поверење самог руског цара, што је вођство „Црне руке” потпуно изгубило из вида. Све је то било резултат Пашићеве мудре политике, посебно у време сукоба са Бугарском 1913. године. Пашић је Русију и царски двор тада уверио да је Србија стуб руске политике на Балкану, а не Бугарска, да Србија доследно води рачуна о руским и свесловенским интересима. Захваљујући томе, Русија ће у лето 1914. године, после атентата на Франца Фердинанда и објаве рата Аустроугарске Србији, стати уз Србију. Због ње ће убрзо то учинити и Француска и Велика Британија.

¹³⁸ За новог начелника Врховне команде постављен је генерал Петар Бојовић, коме је сам Александар средином новембра 1914. одузео команду над 1. армијом, предајући је генералу Живојину Мишићу.

и његове сараднике у Врховној команди и тако, практично, сву кривицу пребаци на њих. За то је добио сагласност владе, којој је одговарало да кривица за војни пораз и жртве у повлачењу буде приписана Врховној команди.

Смене у Врховној команди и министарству војном спроведене су глатко и нису изазвале већу реакцију у официрском кору, сем међу припадницима „Црне руке”. Они су били крајње незадовољни, јер су их доживели као меру која је била усмерена против њих самих. Ако се има у виду да су смењени министар војни Раде Бојовић, начелник штаба Врховне команде војвода Путник и сви начелници одељења у Врховној команди били експоненти „Црне руке” и њен главни ослонац, оваква реакција била је сасвим разумљива. Према писаној изјави Косте Пећанца, од 29. новембра 1933. године, незадовољство црнорукаца било је толико да су они последњих дана децембра 1915. намеравали да изврше преврат и споразумеју се са централним силама у погледу једног сепаратног мира...¹³⁹ Пећанац је чак тврдио да су завереници у Скадру добили везу са Немцима и да су „ту вођени крупни разговори о нашој судбини...” У својој изјави Пећанац је навео да је „из доцнијих разговора са Аписом и Пилцем (Милан Гр. Миловановић)” дознао да су „завереници били утврдили да сачекају да се краљ Петар и престолонаследник Александар укрцају у Сан Ђовани, па да одмах приступе извођењу својих планова. Требало је побити све народне посланике који нису са завереницима, приграбити државни новац, узети команду над војском и окренути леђа и краљу и влади. Ја сам тада веровао да су то само њихове приче и хвале које се неће остварити. Ипак сам сматрао за дужност да неке своје пријатеље посланике обавестим и упозорим да се за сваки случај чувају како не би настрадали. Срећа је била што престолонаследник Александар не хтеде да се укрца у Санђовани и тако тиме поквари завереницима све планове. Били су страховито озлојеђени, псовали су и грдили, али нису смели ништа предузимати...”. У својој изјави Пећанац је написао и то да је „покојни Драгутин Димитријевић веровао да ће Немци победити, веровао је ако се са Немцима начини сепаратни мир да ће спасти Србију. Верујем да је све радио рачунајући да ће бити онако како је он претпостављао и да ће својом одлуком о предаји војске и закључењу сепаратног мира учинити услуге Србији и њеној будућности...”¹⁴⁰

На другој страни, и сам регент Александар се, крајем 1915. године, носио мишљу да се обрачуна са Аписом, јер је у том тренутку вођу „Црне руке” доживљавао као опасног противника који му ради о глави. Аписова смена са дужности шефа Обавештајног одељења Врховне команде најавила је симболично почетак слабљења његовог угледа и позиција у војсци. Кад је Александар постао регент, преузимајући владарске ингеренције и позицију главнокомандујућег српске војске, која се од лета 1914. нашла у рату, Апису више није могао да помогне, свакако не као раније, ни сам војвода Путник, његов главни заступник и протезер код краља Петра. Многи од Аписових пријатеља изгинули су у рату. Мајор Танкосић био је тешко рањен 18. октобра 1915. и умро је после неколико дана. Број Аписових непријатеља се повећавао, а Александру су свакодневно пристизале доставе да му Апис прети. Слободан Јовановић, који је у то време био у контакту са Александром, сматра да су регента подстицали белорукци и тајна полиција Министарства унутрашњих дела.

¹³⁹ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, срт. 663. (Оригинал ове изјаве Пећанац је дао свом пријатељу Драгиши М. Стојадиновићу; она се налази у Архиву САНУ, заведена под бројем 14577/2).

¹⁴⁰ Исто, стр. 664-665.

Осим тога, како тврди Јовановић, Александар се искрено плашио Аписа: „Александра није напуштала мисао да му Апис ради о глави. Цела Аписова прошлост краљеубице, осино држање његових присталица, свакодневне доставе белорукаца и полиције – све је то одржавало Александра у таквој узнемирености, да он није више разликовао између свога страха и истине. У каквој је атмосфери он живео, може се закључити по ономе што је касније Љубомир Јовановић казивао Светозару Прибићевићу о Апису. Јовановић је тврдио да је Апис убио Франца Фердинанда у намери да изазове рат, да се спремао да убије и немачког цара, и да уопште пати од убилачког лудила. Слушајући овакве ствари, Александар је најзад морао добити о Апису представу као о једном злочиначком типу кога је опасно оставити у слободи. Аписови противници једнако су шапутали да Апис не седи скрштених руку. Сваки његов и најмањи покрет тумачио се као предзнак нечег опасног – и у престолонаследниковој околини сви су се управо чудили што Апис једном не почиње”.¹⁴¹

Три фронта на Крфу

Расправе око тога ко је главни кривац за катастрофу у 1915. години настављене су и после „албанске голготе” српске војске – на Крфу, а затим и у Солуну. За Аписа и црнорукце главни кривци за катастрофу били су регент Александар и Никола Пашић, а за регента и Пашића – Врховна команда. Александар је, лично, поред Врховне команде, криво и Николу Пашића. Према дневничким белешкама Јована Јовановића Пижона, министра спољних послова, регенту Александру и Николи Пашићу било је важно само једно – да одбацивањем сопствене кривице за догађаје у 1915. години осигурају себи повратак у земљу „без одговорности”.¹⁴² Ипак, независно од мотива којима су руководили главни актери ових догађаја, једно је било сасвим извесно – на Крфу су се, по питању катастрофе у Албанији, на самом почетку 1916. године формирала три фронта: регент Александар – Никола Пашић – Апис, односно црнорукци.

Овога пута регенту Александру 1916. године нису сметали само црнорукци, на челу с Аписом, већ и Никола Пашић. Према историчарима, постоје докази да је регент 1916. намеравао прво да се обрачуна с вођом радикала. Пашић је регенту Александру сметао из више разлога. Био је уверен да га вођа радикала гура у страну, да жели да га држи у сенци, како би за владе сила Антанте он остао прва и главна личност међу Србима. Међутим, као што је иза Пашића у пролеће 1914. године, у време сукоба с црнорукцима и краљем Петром, стала Русија, сада је уз њега стала и – Француска. Влада Француске је наводно регенту ставила до знања да ће престати да снабдева српску војску, ако се на челу српске владе не буде нала-

¹⁴¹ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 57.

По природи злопамтило, Александар никад није заборавио Аписове изјаве, које су се тицале како њега лично, тако и династије Карађорђевић у целини. Аустријски историчар Иберсбергер наводи да је Александар посебно болело што га је вођа „Црне руке” сматрао за свог „вечног дужника”, будући да су га он и његови другови, као и династију, довели на престо Србије. (Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 601).

¹⁴² Дневник Ј. Јовановића – Пижона, 30.08.1916, Архив Југославије, 80-54-10.

зио Никола Пашић.¹⁴³ У оваквој ситуацији, плашећи се, притом, да се у ово питање поново не умеша Русија, Александар је проценио да није моменат да Пашића уклони с власти; шта више, одлучио је да уз помоћ Пашића рашчисти најпре с „Црном руком”. То му није сметало да Пашића, где год је стигао, представи у што лошијој светлости и окрњи му углед. Без обзира да ли је и у којој мери Пашић то знао, тек, он се понашао као да је између њега и регента све у најбољем реду, чак је регента и хвалио.

Слободан Јовановић пише да је, одмах пошто је стигао на Крф, био позван у прву аудијенцију код принца Александра. Пошто је у Врховној команди извршио чистку и попунио је својим људима, регент је желео да уклони и Пашића и добије владу којом ће моћи да управља. Пашић међу политичарима и Апис међу официри-ма спутавали су Александрове амбиције да влада, а не само да буде краљ, као његов отац, краљ Петар. Александар је касније признао Јовановићу да није нашао начина да уклони Пашића. Једне вечери Александар је изненада упитао Јовановића шта он мисли о Апису. Његов утицај у војци, одговорио је угледни правник, историчар, књижевник и политичар, „многи приписују чињеници да краљ и радикали нису успели њоме да управљају. Када је краљ Петар заузео став човека који неће да се меша, неко је морао да води војску. Завереници, предвођени Аписом још од 1906. године, преузели су то на себе. Потхрањујући у почетку амбиције завереника, радикали су 1914. године изазвали обрачун са њима око приоритета, док је војска била изузетно омиљена у народу. У доба мира, Апис и завереници су краљу и влади правили велике проблеме, али су се у ратовима борили храбро и верно”. Александар је одговорио да је у војсци јако лоша ситуација, за коју је окривио пуковника Аписа и да се у њега не може имати поверење. Принц је очигледно сумњао и бојао се загонетног пуковника. Његово окретање против бившег пријатеља Јовановић је приписао сталном потказивању Аписа од стране Александрових људи и принчевој властитој неспособности да одржи дубоко и трајно пријатељство.¹⁴⁴

Током боравка на Крфу, како пише Д. Мекензи, завера је, попут црног облака, висила изнад двора принца Александра; Апис је тамо представљан као већа опасност чак и од фелдмаршала Макензена, Бугара и епидемије тифуса. Истеран из своје земље, принц Александар се осећао пониженим и потиснутим од Аписа. Пуковник је био утвара, гора и од пораза и повлачења. На Крфу је Слободан Јовановић, који је одавно био у пријатељским односима са Аписом, разговарао са њим о опасностима које му прете: „Тај сукоб на три стране неће моћи дуго да траје; две ће се групе на крају удружити и уништиће трећу. Брзо се помири са једнима или с другима...”, опомињао га је Јовановић. Али Апис није веровао да ће и једна од две противничке групе нешто предузети, јер су обе биле слабе. Александар је још увек био без дубоких корена у војсци, и чврсто су га подржавали само „белорукци”, које је Апис презирао сматрајући да не могу да се мере са његовим пријатељима.¹⁴⁵

¹⁴³ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 671. (Казимировић се позива на књигу историчара Богумила Храбака „Делатност припадника организације „Уједињење или смрт” за време Првог светског рата”, Краљево, 1973, стр. 10).

¹⁴⁴ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 418-420.

¹⁴⁵ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 191.

Као што је регент Александар (једно време) мислио да му је најважније да се ослободи вође радикала, тако су и црнорукци мислили да је важније најпре оборити с власти Пашића, него регента Александра. Да би уклонили Пашића, били су чак спремни да уђу у савез са регентом. Према реферату који је био достављен влади пред покретање истраге против црнорукаца, Аписа и његових другова у Солуну 1917, а који је углавном био састављен на основу обавештајних података, црнорукци су 1916. „прибегли политичкој дволичности, маскирањем свога својства... Почели су убеђивати круну да ће бити лојални, да је Апис остао сам, да је њихова ствар пропала и да је и сам Апис склон да гледа своја посла... Ова њихова, са планом учињена и пуштена објава, успела је. Њима су дати положаји у војсци, а тиме им се и јавно признало да до њих нема кривице за слом земље. Чим су овај успех постигли и извршили своја постављења на командним местима у војсци, одмах су почели дизати свој глас и тражити кривице за пропаст наше државе. Отада настаје њихово живо роварење у војсци и њихова снажнија и обимнија организација... На Крфу су се држале седнице и састанци на којима се вршила организација странке њихове и давана упутства њиховим људима о развићу даљег агитационог рада међу војницима и грађанима. На тим састанцима утврдили су потпуно програм, циљ и начин на који ће извршити свој програм...” Како се у овом реферату наводи, циљ им је био да себи „обезбеде власт и потпун утицај и господарство не само у војсци, већ и на круну и у целој држави”, а он се имао постићи „стварањем милитантног режима”, уз ослонац на либералне и напредњачке политичаре, као и на „један део Самосталне странке”. Да би се то остварило, најпре је било планирано „ломљење и уништавање Радикалне странке и Пашића и њихово потпуно одвајање од круне – било милом било силом”.¹⁴⁶ На другој страни, суочен са непријатељством, чак и мржњом војске која је њега и његову владу кривила за свој пораз, патњу и изгнанство, Пашић није смео да се упушта у сукобе са црнорукцима.

Чини се да је Аписов циљ на Крфу, као и 1914. године, био да доведе на власт самосталне радикале и да Александрову власт ограничи уставом. Од самосталних радикала он је заузврат очекивао да ће добити одрешене руке у војној политици, што је раније имао од радикала. Упркос томе, нема чврстих доказа да је Апис помишљао на војни преврат, било на Крфу, било касније, на Солунском фронту. Током Солунског процеса, на питање председника суда Мишића, да ли се тамо (на Крфу) састајао са припадницима „Црне руке” и њеном Врховном централном управом, Апис је одговорио да су се они разишли много пре тога. „Са свима на Крфу сам се виђао не као са члановима 'Уједињења или смрти', већ као са пријатељима и друговима.” То су били случајни сусрети или другарске вечере по ресторанима на Крфу. Две такве забаве, којих се посебно сетио, одржане су биле у хотелу „Св. Ђорђе” и у ресторану „Добој”, у великим трпезаријама где је било присутно много другог света. На овим вечерама разговор се кретао у обиму чисто другарских разговора уз чашу вина и највише се говорило о предстојећим реформама наше војске на Крфу, тврдио је Апис. Није се разговарало о политици, нити су се доносиле неке важне одлуке. Када га је на Крфу обавестио генерал Бојовић да се прича да „Црна рука” спрема преврат, Апис га је уверавао: „То лажу шпијуни... 'Црна рука' је бивша патриотска организација која више не постоји...”¹⁴⁷

¹⁴⁶ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 672.

¹⁴⁷ Архив САНУ, Заоставштина М.Ж. Живановића, 3, Аписов исказ на Солунском процесу 28. априла 1917.

Иако се могао стећи утисак да је генерал Бојовић задовољан његовим одговором и да неће ништа озбиљније предузети против њега и осталих црнорукаца, Апис је то ипак схватио као озбиљну опомену и решио да покуша да са регентом Александром нађе заједнички језик, бар за једно време, у сваком случају, док не дође време за повратак у земљу. Наводно, његов план је био да се, у одговарајућем моменту, регенту Александру и Пашићу спречи повратак у Србију. Требало је, пре свега, регента уверити да се црнорукци мисле бавити само својим војничким пословима, да су решени да буду потпуно лојални и да су спремни на сваку жртву за поновно васкрсење земље.¹⁴⁸

Занимљиво је да је у пролеће 1916. године и сам регент Александар био за овај споразум. Разлога да се Александар одлучи на споразум са „Црном руком” било је више, али ниједан од њих није био у вези са променом његовог мишљења о овој организацији и њеним вођама. Напротив, што је време више пролазило, он је о њима све лошије мислио. Како се у то време носио мишљу да суспендује Устав, обори Пашића с власти и формира једну, мање-више војну владу на челу с војводом Живојином Мишићем, у којој би Апис добио један министарски портфељ, Александру су црнорукци заправо били потребни да оствари овај план. Међутим, без обзира на обостране интересе за помирењем, па макар и привидним, раскол између црнорукаца, пре свега Аписа, и регента је био толико дубок да се није могао премостити.

Како је, стицајем околности, био принуђен да одустане од „дворског удара”, Пашићеве смене и формирања нове, војно-цивилне владе на челу са војводом Мишићем, регент Александар се дефинитивно окренуо обрачуна са „Црном руком” и њеним вођом, рачунајући, овога пута, на помоћ радикала. Између регента и Николе Пашића је, наводно, током новембра 1916. године утаначен план за Аписово уклањање. Реализација овог плана отпочела је 14. децембра исте године, када је наређено (од стране генерала Петра Бојовића, начелника штаба Врховне команде)¹⁴⁹ хапшење пуковника Драгутина Димитријевића. Овим потезом све претходне комбинације, уколико су заиста и постојале (да се вођа „Црне руке” само уклони из војске, или да се, чак, пошаље за изасланика у Белгију, Шпанију и др.), заувек су пропале.

Солунски процес

Завера против пуковника Аписа и његово хапшење

У својству помоћника начелника штаба Треће армије, пуковник Апис је маја 1916. године са Крфа отпутовао најпре у Солун, а затим на Солунски фронт, где је у то време српска војска заузимала свој борбени распоред, уз бок француских и енглеских трупа. На овој дужности Апис је провео око пет месеци, међу војницима Треће армије која је била распоређена у ширем рејону Острова, Соровића и Банице. У периоду од августа до новембра 1916. године, када је српска војска на свом

¹⁴⁸ В. Казимировић, *Апис*, стр. 678. (Казимировић се овде позива на један извештај са претреса током Солунског процеса).

¹⁴⁹ Исто, стр. 711.

левом крилу, заједно са савезничким снагама, зауставила јаку бугарску офанзиву и одговорила успешном противофанзивом, ослобађајући Кајмакчалан и Битољ, Апис је био заокупљен даноноћним интензивним радом у штабу Треће армије. О томе сведоче и телефонски извештаји које је слао официрима ове армије, чији се записи чувају у Војном архиву у Београду. На другој страни, Аписови односи са његовим претпостављеним старешином, командантом Треће армије генералом Милошем Васићем, који је био непријатељски расположен према завереницима још од 1903. године, били су веома затегнути.

У време када је отпочињала бугарска офанзива, регент Александар је често одлазио у дуге вожње аутомобилом, у обилазак фронта. Мајор Панта Драшкић, Александаров ађутант, сећа се да је 11. септембра (29. августа по старом календару)¹⁵⁰ остао на фронту до вечери и вратио се у Солун веома расположен. За вечером су Александар и генерал Павле Јуришић Штурм, који га је том приликом пратио, препричавали како се њихов возач, француски маркиз Давари, препао од хитаца за које је мислио да су испалјени у њиховом правцу, збијајући шале о том догађају. Пуцње више нико није помињао; ни те вечери ни следећих дана, нико није придавао значаја овом догађају, тврди Драшкић. Да је био у питању покушај атентата, закључује Драшкић, Врховна команда и регентова обезбеђење на фронту би свакако благовремено реаговали.¹⁵¹ Неколико месеци касније, међутим, овај догађај ће искористити Аписови непријатељи да га оптуже за покушај убиства регента; он ће послужити као кључни аргуменат против Аписа и његових другова црнорукаца током истражног поступка у Солунском процесу, као и самог суђења, који ће вођу „Црне руке” и његове најближе сараднике отерати у смрт.

Након овог инцидента, завера против Аписа почела је да поприма јасније и озбиљније обресе. Иза ње је, свакако, стајао и сам Александар Карађорђевић који је, одмах након што је постао регент, већ у јуну 1914. године планирао да Аписа и његове пријатеље избаци из Врховне команде и разреши осталих значајнијих положаја у војсци. Та чистка је отпочела уклањањем Аписа из Врховне команде марта 1915. у Крагујевцу и смењивањем војводе Путника у Скадру крајем исте године, а затим се наставила на Крфу и у Солуну током 1916. године. Александар је очигледно решио да уклони све противнике који би по завршетку рата могли довести у питање његово управљање војском и државом. Те 1916. године његов двор и радикалска влада припремали су се за коначни обрачун са Аписовом групом. Желели су то да обаве пре повратка у Србију, где би Апис могао да добије евентуалну подршку у јавности и међу опозиционим политичарима, као и заштиту пред законом и судом.

Тим поводом, на Крфу, а затим и у Солуну, Министарство унутрашњих дела српске владе, на челу са Љубомиром Јовановићем Патком, ангажовало је велики број шпијуна и доушника, са задатком да прикупљају доказе који терете Аписа и његову групу, а који би у погодном моменту добро дошли у коначном обрачуну са њима. Такозвани „Комитет десеторице за ликвидацију Аписа”, на чијем су челу би-

¹⁵⁰ У даљем тексту датуми се наводе и по старом и по новом календару, с тим што се најпре наводе датуми по старом, а после њих, одвојени дијагоналном цртом, и датуми по новом календару. Сматрали смо да је тако најбоље за правилно разумевање хронологије догађаја.

¹⁵¹ Архив САНУ, Мемоари Панте Драшкића, 14511.

ле вође „Беле руке” пуковници Петар Живковић и Јосиф Костић, усмеравао је и усклађивао све те активности. Без увида и сагласности „солунског режима” (полиције) министра унутрашњих дела и „Комитета десеторице” више се ништа није могло одлучивати у војсци; они ће постати најважнији чинилац у завери против Аписове групе. У пролеће 1916, сећа се мајор Драшкић, када је регент Александар дошао у Солун, пуковник Живковић је преузео потпуну управу на двору; он ће се врло брзо наметнути као главни доносилац одлука у Солунској афери, а да никад није преузео одговорност, нити се јавно показао, ни као заступник тужбе, ни као сведок, ни као тужилац. Живковић је као паук плео своју мрачну мрежу, а да нико из регентове околине није знао о чему се тачно ради.¹⁵²

Све чешиће оптужбе на рачун црнорукаца и њихове наводне кривице за недаће које су задесиле српску војску, државу, па и читав народ, које су се од пролећа 1916. свакодневно могле чути на двору Карађорђевића у Солуну, као да су најављивале жестоку политичку олују. Очигледно је било да су регент Александар и најужи круг око њега већ донели одлуку да се обрачунају са Аписом и његовим нај оданијим пријатељима. У овом подухвату помогли су им, свесно или не, и неки бивши Аписови пријатељи који су му у међувремену окренули леђа. Наиме, завереници из 1903. године нису више били безбрижни млади људи који нису имали шта да изгубе. Многи од њих стекли су унапређења и одликовања у протеклим ратовима и желели су да их по сваку цену задрже, не излажући се опасностима у Аписовој лађи која тоне. Неки су, уморни од непрестане борбе, били жељни мира и одмора, које уз Аписа не би имали.¹⁵³

Одлучивши, после „инцидента” код Острова (29. августа/11. септембра), да се Аписов случај што пре мора решити, „Комитет десеторице” се трудио да убеди регента Александра да му прети животна опасност због хитаца које је наводно испалио Раде Малобабић, Аписовштићеник, са намером да га убије. Да ли је Александар заиста поверовао да је у њега пуцао Малобабић по Аписовом наређењу остало је отворено питање, али је чињеница да се сагласио са покретањем поступка против Аписа и његових најближих сарадника. Слободан Јовановић, који се повремено виђао са Аписом у Солуну, поводом њиховог последњег сусрета који се десио непосредно пред Аписово хапшење, тврдио је како он није показивао никакву забринутост, иако је знао да „Бела рука” плете интриге против њега. Ако буде ћутао и радио свој посао, веровао је Апис, најгоре што би могло да га задеси било би да га

¹⁵² Исто, стр. 15-17.

¹⁵³ Потпуковнику Радаку Радаковићу, водећем дезертеру из Аписовог круга, „солунски режим” је обећао висок положај у војсци. Као бивши присталица Мајског преврата и Аписов пријатељ, Радаковић је без стварних доказа оптужио Аписа да је крив што он није добио унапређење. Пошто је издао свог покровитеља, искористили су га Аписови непријатељи. „Бела рука” је удесила да буде постављен за команданта града Крфа, што је био положај који је одговарао његовим осујећеним амбицијама. Сваког дана Радаковић би трчао код Александра да тужака Аписа и башкари се на двору. Будући да је био близак принцу Александру и располагао најпоузданијим информацијама, по доласку у Солун, пуковнику Владимиру Туцовићу (црнорукцу и једном од најоданијих Аписових сарадника, иначе, брату социјалисте Димитрија Туцовића) обелоданио је да је сва пажња усредсређена на борбу против Аписа. Идеално је решење, тумачио је Радаковић, да се водећи црнорукци компромитују на својим војним дужностима и тиме докаже како је „њихова неспособност на крају проузроковала и њихову несрећу.” „Ближи се време”, говорио је загонетно Радаковић, „када ће ово о чему говоримо да се обистини.” (Наведено према: Д. Мекензи, *Апис*, стр. 215).

пошаљу у иностранство. Начуо је, наводно, приче да ће бити именован за војног аташеа у Белгији или Шпанији. Сматрао је да нема много изгледа да буде изведен на суд.¹⁵⁴ Као да није био свестан чињенице да га стално уходе, шпијунирају, кри-тикују и шире интриге око њега и његових најближих пријатеља црнорукаца.

Денунцијације на Аписов рачун представљале су готово свакодневну појаву; оне су укључиле и оне који су на тај начин настојали да задрже постојеће или стекну више положаје у војсци или политичкој хијерархији, на самом фронту или његовој позадини, у Солуну. Карактеристичан је случај команданта Треће армије, генерала Васића који је Врховној команди послао негативне извештаје, без чврстих доказа, о Апису као непоузданом штапском официру,¹⁵⁵ у време када је она управо покушавала да нађе материјале на основу којих би оптужила Аписа за непокораванье претпостављенима и неизвршавање дужности. Ако је веровати Слободану Јовановићу, који је тврдио да Апис није показивао никакву забринутост, може се закључити да је вођа „Црне руке” у оваквој ситуацији показао висок степен наивности, што је непојмљиво за искусног обавештајца и официра са респектабилном војничком каријером и репутацијом. Као што је већ наглашено, на прикупљању доказа и сведока који ће бити искоришћени против Аписа и „Црне руке”, ангажовани су белорукци и агенти Љубе Јовановића Патка, министра унутрашњих дела. Јовановић је 12/25. децембра 1916. године послао акт министру војном Божићу Терзићу, у којем га обавештава да је, на основу неких заплених докумената, сазнао да је пуковник Драгутин Димитријевић са својим истомишљеницима планирао преврат и убиство Николе Пашића. Министар војни је 13/26. децембра овај акт проследио начелнику штаба Врховне команде, генералу Петру Бојовићу који је наредио да се ове оптужбе провере. Већ сутрадан (14/27. децембра) начелник правног одељења Врховне команде, пуковник Гојко Павловић је реферисао Бојовићу да је проверио наводе и закључио да су они тачни. Врховна команда је одмах издала налог за Аписово хапшење. Овако брзо и координирано деловање надлежних органа у војсци оправдано изазива сумњу да је цео поступак унапред био договорен.¹⁵⁶

Пуковник Драгутин Димитријевић Апис ухапшен је 15. децембра (по старом календару) 1916. у селу Воштарани, у Грчкој. Ухапсио га је и привео пуковник Милан Дуњић, војни командант Солуна, наименован и за руководиоца истраге против Аписа. Приликом хапшења, код Аписа су пронађени устав и пословник организације „Уједињење или смрт”, као и списак чланова њене централне управе. Ова документа, као и нека писма која су код њега пронађена, биће на суду искоришћена као главни доказ о превратничким намерама „Црне руке” и њеног вође. Према списку чланова Врховне централне управе, пронађеном код Аписа, ухапшени су и: генерал Дамјан Поповић, пуковници Милан Миловановић Пилц, Чедомир Поповић, Велимир Вемић, Владимир Туцовић и Радоје Лазич, потпуковник Витомир Цветковић (који је убрзо умро), мајор Љубомир Вуловић, као и вице конзул Србије у Атини Богдан Раденковић. Сви су били смештени у самице српског војног затвора у Солуну, где ће чекати на суђење. Врховна команда је издала саопштење у којем је навела да су ухапшени официри при-

¹⁵⁴ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 427-428.

¹⁵⁵ Д. Мекензи, *Апис*, стр. 211.

¹⁵⁶ Исто, стр. 229-230.

премали рушење поретка, а регент Александар и Никола Пашић су савезницима представили да је ухапшена група официра хтела да сруши демократску владу Србије и да склопи сепаратни мир са централним силама.¹⁵⁷

Када је ухапшен, Апис је најпре био оптужен да је, тобоже, планирао побуну и прелазак, са делом војске, на страну непријатеља. Све је то изјавама двојице службеника „поткрепио” министар Јовановић. Дакле, затворен је као издајник. Међутим, како су приликом хапшења код њега нађени спискови чланова и статут организације „Уједињење или смрт”, нова оптужба је гласила – побуна са циљем рушења уставног поретка. Наравно, циљеви ове организације биле су познате српским властима још од 1911. године. Наиме, знало се да је ова организација била окренута борби за национално уједињење, а не рушењу поретка у земљи. Апис и његови другови су, на основу заплених докумената, оптужени за припрему преврата. Како је претила опасност да одбрана искористи аргументе који доказују да је организацију подржавао и сам престолонаследник, организатори суђења у току већ започетог процеса мењају „тему злочина” и новом оптужницом враћају се првобитној идеји о атентату на престолонаследника.¹⁵⁸

Солунски процес и Аписова осуда на смрт

За регента Александра, кога, према тврдњама Слободана Јовановића,¹⁵⁹ ни у једном тренутку није напуштала мисао да му Апис ради о глави, хапшење црнорукаца морало је бити велико олакшање. Што се тиче самог Аписа, он као да је једва могао и да схвати шта му се догодило, кад се обрео у једној од соба некадашње јавне куће у Солуну, преуређене у затвор по налогу српске Врховне команде. Све до тог тренутка он је био уверен да се нико, па ни регент Александар, неће усудити да њему и његовим друговима учини нешто нажао. Касније, пак, када му је пресуда изречена, био је убеђен да неће бити извршена. Многи су се питали да ли је Аписова нереална процена властитог положаја била резултат урођеног оптимизма, недостатка дара за анализу и процењивање објективних околности, или је то, пак, била последица одређеног слепила, честе појаве међу људима код којих је особито изражена „воља за моћи”, а код Аписа је, без сумње, она била веома јака.¹⁶⁰

Некадашњи српски дипломата у Берлину Милош Богићевић оценио је Аписа као „својевољну, несаломљиву личност” и видео у њему изразито јаког индивидуалца који је, управо због тога, у очима Круне и Радикалне странке врло брзо постао „право страшило, преторијанац најопасније врсте”. У томе, по Богићевићу, заправо лежи кључ Аписове „трагичне судбине”. Као посебан разлог регентовог и Пашићевог окретања против Аписа (много пре Солунског процеса) Богићевић је навео Аписову неспремност да им се подреди, да се одрекне свог сопственог националног програма, а када је о династији реч – непрестано потцењивање Александра Карађорђевића...¹⁶¹

¹⁵⁷ Исто, стр. 277.

¹⁵⁸ Миле Бјелајац, Намештање и промена оптужнице, фељтон, *Новости*, 12. септембар 2015.

¹⁵⁹ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 57.

¹⁶⁰ В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 714.

¹⁶¹ Исто.

Аписова нереална процена властитог положаја у којем се нашао након хапшења није била само резултат урођеног оптимизма или изражене „воље за моћи” већ, рекло би се, и одређене дозе недопустиве наивности, када је веровао да ће му пуковник Петар Живковић, у име некадашњег пријатељства, помоћи у оваквој ситуацији. Апис је знао да је Живковић веома близак са регентом Александром, да има велики утицај на њега и да се високо котира на двору (наиме, јануара 1917. Живковић је, одлуком регента Александра, постављен за команданта краљеве гарде и „управника крунских добара и цивилне листе”). Нешто што Апис није могао знати јесте да је пуковник Петар Живковић заправо био човек који је марљиво плео паук-ову мрежу око њега у Солунској афери¹⁶²

Иако се Апис, пре него што ће постати први човек „Црне руке”, ангажовао на уклањању Ђорђа Карађорђевића као кандидата за наследника престола и подржао његовог брата Александра, управо је Ђорђе покушао да му спасе главу. На вест да је Апис осуђен на смрт, Ђорђе је одмах допутовао у Солун да од свог брата Александра измоли милост за Аписа. Молећи Александра да „Аписа обаспе својом милошћу”, Ђорђе је, како пише у његовим мемоарима, рекао да ће „крв Аписова и других пасти на њега, Александра, на краља Петра, на династију...” (Ђ. Карађорђевић, *Истина о мом животу*, стр. 379-381).

¹⁶² Петар Живковић је, такође, и за надзорника затвора одабрао себи оданог и поузданог човека, капетана Милана Стојковића коме је, поред службене дужности, био поверен и нарочити задатак да уходи и провоцира ухапшене. Он је свакодневно морао да обавештава Живковића о чему је разговарао са пуковником Аписом и његовим друговима у затвору. Извештаје је подносио и иследнику пуковнику Милану Дуњићу, свом непосредно претпостављеном старешини. Иначе, капетан Милан Стојковић биће одређен да командује одредом жандарма који су обавили Аписово, Вуловићево и Малобабићево стрељање.

Дужност, које се радо примио, капетан Стојковић је обавио до краја, онако како се од њега тражило. Али, и поред све његове обазривости, Стојковић није могао потпуно сакрити промену у своме држању и односу према пуковнику Апису, која је убрзо наступила. У својим првим извештајима Стојковић је писао да је намерно изазивао и вређао пуковника Аписа. Али, временом је, и против своје воље, почео да га поштује. У последњим извештајима које је написао о последњим затворским данима и о стрељању пуковника Аписа, није, наравно, износио своје отворено дивљење према њему, а нарочито према његовој јуначкој смрти у чијем је припремању, па најзад и у самоме убиству тако предано и са много умешности сарађивао.

Пуних шест месеци, из дана у дан, капетан Стојковић је био једини човек са којим је пуковник Апис у затвору, потпуно изолован од света и догађаја, лишен чак и дневних листова, могао разговарати. И они су дуго и по дану, нарочито ноћу када се све у затвору смири, разговарали било на иницијативу капетана Стојковића, која је била подстицана од оних по чијим је интенцијама и налозима поступао, било по позиву самог пуковника Аписа коме су ти разговори били потреба и који је због тога често звао Стојковића, нарочито при крају претреса, односно последњих недеља свога живота. Тако је капетан Стојковић постао једини сведок последњих дана живота пуковника Аписа, једини сведок његових мисли и осећаја, које му је он отворено и по природи својој искрено, мирне савести, саопштавао. Апис је знао да ће кад-тад тај сведок морати рећи истину коју је од њега сазнао, и није се преварио.

Капетан Стојковић је ревнотно слао писане извештаје Петру Живковићу, а преко њега Александру. Уносио је у њих све што су они желели да сазнају, али је то чинио и са много самоиницијативе. Они су од њега тражили да им саопштава чињенице и он их је бележио, уносио у своје извештаје, поред чињеница, и многе неистине о Апису, а нарочито о његовим ухапшеним друговима, обезбеђујући на тај начин поверење које му је било поклоњено. Стојковић је уредно писао и предавао своје дневне извештаје, али је пажљиво чувао и своје концепте и преписе. Он је за свога живота те хартије веома пажљиво крио, али их није уништио, из чега се види његова жеља, па и намера да једног дана те његове хартије буду искоришћене ради утврђивања истине, која га је пекла и које се за живота бојао.

Стојковић је био драгоцен сарадник у страшној послу око припремања овог судског убиства, али је истовремено постао и опасан сведок. Требало га је учинити безопасним. Боље него ико капетан Стојковић је знао да пуковник Апис, мајор Вуловић и Раде Малобабић нису били криви за дела за која су осуђени и морали бити стрељани. У својим извештајима оставио је забележене несумњиве доказе о томе. Пошто су знали да је Стојковић био свестан тога, уз сагласност Александра, Петар Живковић је наредио

Уверен да ће му, у име некадашњег другарства, Живковић помоћи, Апис је преко надзорника затвора са њим успоставио везу. Живковић је поручивао Апису да се ништа не брине, да се не плаши, да је цео поступак против њега дело радикала, али да ће престолонаследник Александар свему томе учинити крај, само је потребно „да пази да се не огреши о престолонаследника”. У забелешкама црнорукца Владимира - Туцовића пише да се управо тиме може објаснити Аписово ћутање, када ниједне једине речи није рекао против престолонаследника током процеса. „То је утицај - Петров, а да је тако, доказ је и ово, што је Апис после саопштења пресуде, у сали кад смо сами ми осуђени остали, рекао: 'Немојте да се плашите, све ће то Петар уредити' ”. Отуда није искључено да је Апис, држећи се савета Петра Живковића, написао и своје покајничко писмо регенту Александру, на Велики четвртак, 30. марта/12. априла 1917. године, у којем је молио за милост, убеђен да ће га регент Александар позвати на разговор и да ће се за то заузети и сам Живковић. „Биће смејуриве док се састанем с престолонаследником”, наводно је Апис рекао надзорнику затвора, капетану Стојковићу, пропративши то следећим речима: „Ала ће Аца да чита. Има неколико места што ће да га дирну, подсети сам га на старо пријатељство...”

Из тога се може наслутити да Апис ни издалека није био свестан Александровог - дубоког непријатељства према њему и да се оно више није могло променити оваквим покајничким тоновима и подсећањима на стара времена. Непријатељство регента Александра према вођи „Црне руке”, израсло из дубоког уверења да му никако не сме веровати, Слободан Јовановић је описао на занимљив начин: „... Пријатељство, уколико га је дотле било, претварало се у неку неодољиву одвратност, или у једну равнодушност која је личила на потпуни заборав. Ова црта његовог (Александровог) - карактера први пут је у Аписовом случају јасније изашла на видело”.¹⁶³

Осим регентове и Пашићеве личне нетрпеливости према Апису и његовим најближим сарадницима, одлука да се Апис ликвидира имала је за српску владу и Врховну команду 1917. године дубоку позадину и на спољнополитичком плану. У то време силе Антанте (Француска и Велика Британија) отпочеле су тајне преговоре о склапању сепаратног мира са Аустроугарском, односно новим аустроугарским царем Карлом (након смрти Фрање Јосифа), који је важио за поборника политике ми-

да он буде одређен да командује одредом жандарма, који ће извршити стрељање. Жандарми су вршили своју дужност. Али, капетан Стојковић је знао да се тим чином не спроводи воља закона већ је дуго и свесно припремано као судско убиство, у којем је и сам сарађивао. Командујући тим одредом жандарма, капетан Стојковић је постајао учесник у физичком извршењу тога злочина. Регент Александар и Петар Живковић су знали да га тиме праве физичким извршиоцем овога убиства. Били су убеђени да ће га на тај начин учинити безбедним, да неће издати тајне које је знао и мислили су да ће их из страха од личне одговорности однети са собом у гроб.

Свестан да је, командујући при стрељању пуковника Аписа, мајора Вуловића и Рада Малобабића, у ствари постао убица, Стојковић је касније у алкохолу тражио заборав. У тешким пијанствима, којима се одавао свакога дана, покушавао је да заборави Аписа кога је убио и који не само да му је тај злочин опростио, него му је нудио своју сабљу да њоме нареди плотун којим ће га убити, и да ту сабљу задржи као успомену! Пуковник Апис није се преварио у процени човека који је био задужен да бележи сваку његову изговорену реч у затвору. Капетан Стојковић је умро алкохолном помраченог ума, али је сачувао и оставио своје писмене извештаје који су били неумитни сведоци истине за коју су творци, организатори и извршиоци Солунског процеса били уверени да ће остати „вечита тајна”, коју ће собом у гроб понети капетан Милан Стојковић (Миле Бјелајац, Извештаји капетана Стојковића, фељтон, *Новости*, 18. септембар 2015).

¹⁶³ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 420.

ра. У име Антанте преговоре са Карлом водио је његов рођак, француски официр принц Сикст Бурбонски. Једно од спорних питања у тим преговорима било је и питање Србије. У почетку је Карло тражио да она уђе у састав Аустроугарске, у оквиру југословенске јединице која би се формирала, али је касније од тога одустао и чак јој признавао право да добије излаз на море у Албанији. Међутим, захтевао је да Србија апсолутно прекине сваку непријатељску активност против његове царевине и да распусти све организације које су се тиме бавиле.¹⁶⁴ На другој страни, српска влада је током читаве 1917. године водила према савезницима дипломатску офанзиву за спас и опстанак Солунског фронта, без којег не би било ни Србије, ни њене позиције (као савезника Антанте), у којој се нашла захваљујући опстанку Солунског фронта и победоносној офанзиви своје војске у његовом пробоју.

Пашићева влада је наслутила, или је сазнала за преговоре Антанте са Аустроугарском, па је дошла на идеју да Солунски процес искористи како би обезбедила сопствени опстанак у случају таквог завршетка рата. Наиме, одмах по изношењу друге оптужнице, Апис је 28. марта/10. априла 1917. године поднео поверљиви рапорт председнику Војног суда, пуковнику Петру Мишићу,¹⁶⁵ у којем је, поред осталог, објаснио и своју улогу у Сарајевском атентату. Надао се да ће процес бити прекинут пошто он обзнани своје заслуге, јер нико неће смети да осуди убицу Франца Фердинанда. Могуће је да је њему тако нешто и наговештавано. У сваком случају, Аписов рапорт је добро дошао власти у време када се очекивао сепаратни мир или чак пораз Антанте. Пашић је сматрао да ће се Аустроугарска, када јој се предочи садржај рапорта, задовољити тиме што ће организатор атентата бити погубљен, и да неће тражити одлазак са политичке сцене или чак суђење њему и његовој странци. После процеса и Стојан Протић је потврдио да је Апис морао бити убијен због „једног тајног документа”, а сам регент је у једном писму забележио да Апис није могао бити помилован из „виших државних разлога”. Тако је Апису његов рапорт, уместо да му донесе ослобођење, заправо дошао главе. По изрицању пресуде, он је постао свестан чињенице да се ради о смртној пресуди и саопштио је затворским чуварима. У својој „Последњој вољи” исписао је следеће редове: „И ако осуђен од оба суда на смрт и лишен милости Круне, ја умирем невин и са убеђењем, да је моја смрт била потребна из виших разлога Србији. Нека Србија буде срећна и нека се испуни наш свети завет уједињења целог Српства и Југословенства, па ћу и ја после моје смрти, бити срећан и блажен, а бол, који осећам што ћу од српске пушке погинути, биће ми лакши, у уверењу, да је та пушка управљена у моје груди, ради добра Србије, ради оног добра Србије и Српског народа коме сам ја био посветио цео свој живот”.¹⁶⁶ И поједини припадници „Црне руке” који су били осуђени на смрт па помиловани, Милан Гр. Миловановић Пилац, Велимир Вемић и други сматрали су (њихову изјаву пренела је и штампа децембра 1923) да је Аписов поверљив рапорт био главни узрок смртне казне која је над њим извршена.

¹⁶⁴ В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 742-744.

¹⁶⁵ Пуковник Петар Мишић био је један од учесника Мајског преврата 1903, који је под Аписовим утицајем пензионисан 1905. године. То му је била прилика за личну освету, а како је са већином оптужених био у сукобу, његово именовање није било гаранција поштеном суђењу.

¹⁶⁶ М. Живановић, *Пуковник Апис, Солунски процес 1917*, стр 564.

Питање је, пак, да ли је Аписов поверљиви рапорт одлучујуће утицао на то да се донесе неопозива одлука о његовом слању на губилиште. Вероватније је да је он послужио само као изговор за изрицање најтеже казне, јер, када је написао свој рапорт, одлука о његовој судбини и судбини осталих црнорукаца већ је била донета. Питање квалификације њихове кривице била је само формалност.

Покретање процеса у Солуну за Пашићеву владу имало је за циљ да се „Црна рука” разбије, уништи као организација за сва времена и тиме, како је Пашић сам изјавио, „очисти политичка атмосфера и јавни поредак осигура од изненађења”. Пашић је сматрао да „ни један министар не може бити спокојан у раду докле год не очисти свој ресор од људи који поред заклетве краљу и држави, имају још једну заклетву, по којој интереси организације стоје над интересима државе. Немогуће је примити одговорност за управу пословима земаљским, ако међу државним чиновницима има људи који по заклетви, датој организацији, њој морају још и под претњом казни, саопштавати и поверљиве радње државних власти до којих би дошли”. У складу са Пашићевим ставом да се Црна рука мора растурити „онако радикално како то захтева државна сигурност, а да се при том од једног зла не направи ново”, један број црнорукаца није био ни изведен пред суд, већ само разрешен дужности, а затим пензионисан. Међу њима је било и виших и нижих официра, полицијских чиновника, као и дипломатских службеника.¹⁶⁷

Како се из целокупног материјала са суђења у Солуну може видети, а пре свега на основу прве оптужнице, „Црна рука” није била квалификована ни као политичка, ни као патриотска организација, него искључиво као терористичко удружење, тако да се стиче утисак да је у Солуну у првом реду суђено управо „Црној руци”. Црнорукци који су преживели процес у Солуну, за покретање поступка против ове организације окривили су не само регента Александра и Николу Пашића већ, и пре свега, Петра Живковића и групу официра око њега, тзв. Комитет десеторице. Тврдили су, чак, да је 11. септембра 1916. на аутомобил регента Александра пуцао лично Живковић, само зато да би могао да окриви Аписа кога је мрзео „из дна душе”. Ова група официра се, без сумње, максимално ангажовала око Аписа и осталих црнорукаца, али су они, ипак, били само извршиоци наредби регента Александра и инструмент у његовим рукама.¹⁶⁸

Као изразити аутократа, како пише Слободан Јовановић, Александар се држао једноставне формуле: ко је послушан – тај му је пријатељ, а сви други су му непријатељи и морали су да му буду уклоњени с пута. Колико је ово било тачно види се и из његовог понашања према самом Пашићу. На Крфу, пре него што је решио да се коначно обрачуна са Аписом и „Црном руком”, он је сматрао да му је Пашић велика сметња како у унутрашњој, тако и у спољној политици, и да га се мора отарасити. Слободан Јовановић је, како је већ раније поменуто, тврдио како му је Александар „без увијања” рекао да је одлучио да збаци Пашића с власти: „Говорећи о Пашићу, жестио се много и све трчао по соби, као да тера мушице... У њему је било толико нагомиланог једа на Пашића, да су га чак и смешне Пашићеве стране бацале у јарост...”¹⁶⁹

¹⁶⁷ Наведено према: В. Казимировић, *Црна рука*, стр. 736-737.

¹⁶⁸ Исто, стр. 728-737.

¹⁶⁹ С. Јовановић, *Моји савременици*, стр. 419.

Током процеса припадницима „Црне руке” Александар је, такође, често падао у јарост и у таквом стању остављао је утисак као да је спреман на своје непријатеље да потегне и мач из корица. То је, свакако, утицало да касније буде проглашен за правога виновника свега што се у Солуну догодило. Ипак, Солунски процес, није био последица само Александрове мржње према Апису и црнорукцима, већ је имао много дубљу позадину, што се, уосталом, види из свега што је о овом процесу по завршетку рата речено и написано.

На суд су изведени само водећи црнорукци: Драгутин Димитријевић Апис, Милан Миловановић Пилц, Велимир Вемић, Богдан Раденковић, Љубомир Вуловић, Владимир Туцовић и др. Истрага је трајала пуна три месеца. Оптужница им је уручена 17/30. марта, а суђење је отпочело 20. марта/2. априла 1917. године.¹⁷⁰ Дела која су им стављена на терет била су тешка и повлачила су за собом најстроже казне. Оптужени су због припадања тајној превратничкој организацији која је планирала да свргне постојећи парламентарни поредак и династију Карађорђевића и да су припремали убиство Николе Пашића и регента Александра. Већ на основу оптужнице могло се претпоставити да ће оптуженима бити изречене најтеже казне (деветорица их је била осуђена на смрт). Међутим, пред само извршење казне уследило је регентово помиловање за шесторицу оптужених, па им је смртна казна замењена дугогодишњом робијом, док су Димитријевић, Вуловић и Малобабић изведени на губилиште. Није била тајна да за Аписово помиловање регент није хтео ни да чује.¹⁷¹ Од виђених радикала, за Аписово одвођење на губилиште највише се залагао министар унутрашњих дела Стојан Протић, с којим су црнорукци водили рат за време мајске кризе 1914. године. Према Слободану Јовановићу, Протић је говорио: „Боље да ја убијем њега, него он мене”.

Седам дана од почетка суђења оптужница бива проширена на још две особе – Радета Малобабића и Мухамеда Мехмедбашића. Малобабић је оптужен за покушај атентата на регента Александра 11. септембра 1916. године код Острова, а Мехмедбашић, добровољац и учесник у Сарајевском атентату, за саучесништво у атентату на регента. У проширеној оптужници Апис је означен као иницијатор покушаја убиства. За разлику од прве, која се односила на читаву организацију „Уједињење или смрт”, друга оптужница је теретила четворицу оптужених (Аписа, Вуловића, Малобабића и Мехмедбашића) за најтеже дело – покушај убиства регента Александра. На основу ове оптужбе и лажних сведочења којима је она током суђења поткрепљена, Апис, Вуловић и Малобабић су послати на губилиште.

Слободан Јовановић је писао како се пуковник Апис није вешто бранио на суду. Потценио је своје противнике и није могао веровати да ће се они послужити и најпрљавијим средствима да би га срушили. Осим тога, рачунао је на интервенцију својих политичких пријатеља у Британији, Француској и, нарочито, Русији, поготово после пада царизма. Међутим, кад је видео Мехмедбашића и Малобабића на оптуженичкој клупи и кад је чуо зашто их оптужују, сасвим је изгубио главу. У исто време, Александар се послужио вештим триком, који је спровео преко свог главног по-

¹⁷⁰ Суђење се окончало 23. маја/5. јуна 1917.

¹⁷¹ Од Аписовог погубљења регент Александар је правито „своје лично питање”. Због тога што је био чврсто уверен да би му Апис, само кад би могао, и не колебајући се ни тренутка, одузео живот. Држећи Аписа за крајње опасног човека, он је наводно мислио да вођа „Црне руке”, како је тврдио и министар Љуба Јовановић Патак, пати од „убилачког лудила” и да је он такав „злочиначки тип кога је опасно оставити на слободи”.

литичког саветника пуковника Петра Живковића, вође „Беле руке”. Преко тамничара (капетана Стојковића) Живковић је успоставио везу с Аписом и јавио му да нема разлога да брине, да ће се на крају све добро свршити. А кад је оптужба била проширена на Малобабића и Мехмедбашића, Живковић је Апису ставио до знања да се читава ствар може одмах окончати уколико овај исприча све што се одиграло у Сарајеву и опише своју, Малобабићеву и Вуловићеву улогу у завери. Тако је Апис саставио поверљиви рапорт и послао га (28. марта/10. априла) председнику Војног суда, пуковнику Петру Мишићу, а два дана касније, и једно писмо регенту Александру. Исто писмо послао је и краљу Петру.

Нема сумње да је Апис у свом рапорту Војном суду преувеличао Малобабићеву и своју улогу у Сарајевском атентату (иако је карактеристично да се он никада није хвалио својим радом), што се може тумачити чињеницом да је био уверен да ће на основу овог признања одмах доћи до обуставе Солунског процеса. Овим рапортом Апис је још једном исказао не само да није имао талента за политику, већ и да је потценио своје противнике и њихову снагу. У каквом се душевном стању Апис налазио показује и његово писмо регенту Александру, у којем не само што моли милост за Малобабића и Мехмедбашића, већ показује до тада непознату страну своје личности, тражећи на најпонижнији начин милост и опроштај и за себе. Понизан тон и садржај овог писма звуче као да га није писао сам Апис: „Пресрећан што ми се дала прилика да Вашем Височанству могу упутити ово писмо, потресен до дна своје душе, узимам перо у руке и отварам своје срце и душу пред својим Господарем...”, на овај начин Апис почиње своје писмо регенту и у истом тону му се обраћа до краја.

„... Најтежи бол и најтежа душевна страдања носим од момента кад ми је саопштена тужба да сам ја хтео да проспем крв Вашег Височанства. Ја бих морао бити не човек, не звер, већ монструм, кад бих и помислио да Вашој личности пожелим зла. Зар ја који сам по целе ноћи обилазио око осветљених прозора ваше болесничке собе у Београду (1910 – прим, СЈ), који сам са страхом и стегнутим срцем у Вашем предсобљу преклињао Ваше лекаре да све чине, па и немогуће само да Ваш живот сачувају, зар бих ја Вама могао желети смрт? Ти осећаји безграничне љубави, које сам према Вашем Височанству осећао, све наде и сва маштања моја о величини Вашој, а за срећу Србије и српског народа, у којима сам ја живео толико година, нису могли проћи тако лако и оставили су у мојој души дубоке и неизгладиве утиске, тако да бих ја морао бити син пакла па да од тих осећаја, и преко њих, постанем Ваш убица... То ме, Ваше Величанство, боли и ја протестујем пред Вама протестом индигнираног човека чији се душевни мир може повратити само уверењем да Ваше Краљевско височанство не верује у то и да је све то дело хотимичног или нехотимичног, али несрећног подривања веза које ме за Ваше Височанство везују...”

„Ако је до свега овога дошло нехотице, стицајем прилика, ја онда морам да Ваше Височанство молим за краљевски опроштај, јер, признајем да сам ја много крив, управо ја сам, ако не и једини, а оно главни кривац, што је дошло до ових потреса. Крив сам, ако ничим другим а оно само тим што нисам имао одлучности да без икаквих обзира и без икаквих мојих ситних личних осетљивости изађем пред Ваше Височанство и све интриге у зачетку уништим. Ја сам кривац што сам оставио времена да се на чистим стварима и поштеним намерама могла сложити интрига која је довела до овако тешких потреса. Признајући ово, мени остаје само то да Ваше Ви-

сочанство молим за опроштај и да на њега рачунам само надом да је Ваше Височанство у свом срцу сачувало још коју кап благонаклоности према мени...”

На крају свог писма регенту Александру, Апис је направио једну занимљиву алузију: захтевајући да се прекине суђење у Солуну, он је молио регента да не допусти „да Српски војни суд за официре довршава осуду аустријског сарајевског суда”. Како да српски суд изврши пресуду аустријског суда у Сарајеву, упитао је Апис у свом рапорту.

То се односило, пре свега, на Малобабића и Мехмедбашића, о којима је у свом поверљивом рапорту Војном суду у Солуну, а и самом регенту, писао као учесницима Сарајевског атентата, а којима је српски суд у Солуну судио за покушај убиства на регента Александра на Солунском фронту 1917. године: „Ја Вас преклињем, прекините ову ствар. Немојте допустити да суд за официре удари жиг издајства на чело официра који су маштали за ослобођењем свег српског племена, а у славу Вашег имена... Немојте допустити да се том осудом жиг издајнички удари на светли спомен многих официра који су пали на бојном пољу и чија успомена има да буде храна душевна новим покољењима нашега народа.”¹⁷²

Пун самопоуздања, уверен да је урадио праву ствар, Апис је дао да се ово писмо проследи регенту Александру. Међутим, његов драматичан апел остао је без видних резултата и без одговора. Апис није могао знати да је његова судбина за регента буквално била питање живота или смрти и да је Александар дефинитивно одлучио да га жртвује, зарад сопствене безбедности. Пред оваквим избором није било дилеме! Све аргументе и апеле које је Апис изнео у писму, како личне, тако и објективне природе, распршили су регентова мржња и страх.

Пред само јутро, 13/26. јуна 1917, и без сувишних сведока, извршена је смртна казна над Аписом, Вуловићем и Малобабићем. Стрељани су у Микри, селу надомак Солуна. Тако је завршио Драгутин Димитријевић Апис, организатор Мајског преврата и најзаслужнији за династичку смену 1903. године, доживевши да му 1917. пресуди рука оних које је 1903. године и довео на власт!¹⁷³

Закључак

О детаљима Солунског процеса није се смело, по наредби самог регента Александра, јавно говорити све до краја рата, како се, наводно, не би утицало на расположење у војсци на фронту. Међутим, још док је рат трајао, а посебно након стрељања тројице оптужених, тај процес је међу савезницима изазвао озбиљну забринутост, па и огорче-

¹⁷² Наведено према: Д. Мекензи, *Апис*, стр. 261-263.

¹⁷³ Постоје многе претпоставке о томе како је и зашто дошло до политичког обрачуна између регента Александра и Николе Пашића са Аписом и водећим црнорукцима у Солуну у првој половини 1917. године. Нагађа се да је тако нешто било могуће захваљујући томе што је војвода Путник у то време био на самрти, а сматрао се највећим заштитником завереника. Неки нагађају да је то било оствариво захваљујући чињеници да је у фебруару 1917. дошло до прве револуције у Русији, чиме су завереници изгубили моћну подршку. Или, зато што је непосредно пре тога погинуо Војвода Вук, чије су четничке јединице биле мимо државне контроле и стална претња физичком уклањању водећих људи у држави... Поузданог одговора на ово питање нема, једино што је извесно јесте да су регент Александар и Пашић искористили ову прилику да се ослободе сталне претње по државу и себе лично. На помолу је био расплет Првог светског рата и агоније српске државе и очигледно је да је донета политичка одлука да се у послератни период уђе без сталне претње оличене у стварним господарима поретка насталог после 1903. године.

ност у појединим политичким круговима. Српски посланик у Лондону Јован Јовановић Пижон је у својим дневничким белешкама и службеној преписци редовно бележио те моменте. Тако су о догађајима у Солуну половином јануара 1917. у Лондон почеле да стижу и службене информације британских представника у Грчкој. Српски посланик у Лондону је, 18. маја 1917, примио изразе велике забринутости Форин офиса: „Штета је за нас очигледна по питању нашег целокупног рада; да ли ће процес дати маха тумачењу да су Срби народ који само склапа завере и убија владаре, да су умешани у убиство сарајевско, да није за њих држава...” Британци су српској влади на Крфу сигнализирани да не жури с извршењем смртне казне, „јер ефекат ће бити бескористан”.

Наредног дана су британски званичници, путем телеграма, скренули пажњу Пашићевој влади да не хита с извршењем осуде над официрима, невиним завереницима. Захтевала се и интервенција самог престолонаследника. Из Париза су 31. маја уследиле оптужбе на рачун „наследника престола” и српске владе за суђење официра, док се 12. јуна поново огласио Форин офис са захтевом да се провере информације о наводном покушају завереника да закључе мир са Немачком. Посланик Јовановић 16. јуна бележи да је „осуда официра завереника у Солуну изазвала најнеповољнији утисак код енглеске публике, која осуђује да се те ствари расправљају сад, што код пријатеља изазива искрену жалост за Србију и њене идеале, а код непријатеља злурадост, код дипломата и државника замишљеност и питање: Зар није боље дати Аустрији све Србе кад ови у Србији нису способни за живот у држави”. Овакве и сличне опаске Јовановић ће бележити и наредних дана.¹⁷⁴

Ратни комитет Велике Британије је наредио свом министру спољних послова да код српске владе интервенише да се пресуде не извршавају. Наведено је да су осуђени најбољи официри, а да докази нису најбољи и да је све почело када је за министра унутрашњих послова дошао Стојан Протић, познат као непријатељ „Црне руке”. Непријатељи у Аустрији ће се, како се тврдило, овога дограбити као новог доказа против режима у Србији. Чувена леди Пеџет је, средином јуна 1917. године, изјавила да ако генерал (Дамјан) Поповић, онај с којим је она сарађивала у хуманитарној мисији 18 месеци, буде стрељан као наводни злочинац и ако га не помилију, она више никад ногом неће крочити у Србију. Интервенисала је и нова влада Русије.

Због негативних реакција у свету поводом извршења смртне казне, по први пут је од почетка рата углед Пашића, радикала и самог регента Александра био доведен у питање. Влада је била принуђена да предузме мере како би овај чин на неки начин оправдала пред савезницима. Покушало се најпре једном књигом, под називом „Тајна превратна организација”, коју је приредио новинар Никола Бркић, уредник листа „Велика Србија”, а која ће, како се мислило, својим садржајем утицати на прихватање пресуда као легитимних и неизбежних, а организаторе процеса приказати у добром светлу. Међутим, како је ова књига имала третман службеног издања и лоше је прихваћена у јавности, по повратку у земљу била је повучена. Њен духовни отац, министар Љубомир Јовановић са њом није постигао циљ. Милан Живановић, Аписов сестрић, означиће је после Другог светског рата у својој књизи *Луксовник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, објављеној у Београду 1955,¹⁷⁵ као груб и тежак фалсификат историјских чињеница.

¹⁷⁴ Миле Бјелајац, Легенда о Солунском процесу, фељтон, *Новости*, 14. септембар 2015.

¹⁷⁵ Репринт издање ове књиге објавила је Издавачка кућа Прометјет 2015. године.

После чланка др Ситона Вотсона под насловом „Србија има да бира” објављеног у британском часопису „Нова Европа” где је потенцирано питање карактера читавог процеса, министар Стојан Протић је одговорио неслужбеним писмом, а потом га штампао у „Српским новинама” 28. августа 1918. године. Протић је, као оправдање, навео постојање „нарочитог документа” који је искључивао Аписово помиловање. Указао је на Аписово властито признање. То исто ће поновити у свом листу „Радикал” 22. марта 1922: „Оно писмено признање покојног Димитријевића, шта је оно значило? Докле то признање није постојало, Влада Краљевине Србије могла је како тако ћутати. Али кад се у влади сазнало поуздано од самог учиниоца дела, шта је могло друго следовати, до само - кривцу казна? Ако би Влада другачије поступила, она би се направила саучесником...”¹⁷⁶ Најпре увијено, а по завршетку рата све отвореније су се протурале гласине да је Апис тај који је осмислио атентат на Франца Фердинанда, који је дао повода за велику несрећу. Солунски процес био је повод да стварни учесници атентата и страдалници кажу своје.

Позивајући се на писмено признање Аписа да је он организатор атентата преко Радета Малобабића и да су га извели људи које је он плаћао, историчар близак организаторима процеса, Станоје Станојевић,¹⁷⁷ ограничио је то учешће само на неколико људи. Тврдио је да је већина тадашњих чланова Централне управе организације „Уједињење или смрт” била против атентата. То је (1928) у својим текстовима тврдио и Оскар Тартаља, један од чланова организације. Драгиша М. Стојадиновић,¹⁷⁸ савременик и учесник процеса, али и зет министра Љубомира Јовановића Патка, тврдио је да је циљ Аписа био да преко атентата изазове сукоб у коме би пропали и радикали и династија Карађорђевића.

Већ 1919. године професор Слободан Јовановић је, на позив регента Александра, изнео сумњу у легалност читавог процеса. Јовановић је објаснио да се смртна казна ни у ком случају није могла темељити на закону, тако да се ради о судском убиству. Није било ниједног доказа да је Апис био налогодавац Малобабићу, а против Малобабића је сведочио само један сведок – Темељко Вељановић. Сам суд је констатовао да је учешће пуковника „вероватно”. За доказану кривицу српски закон је тражио признање окривљеног или најмање два сведока. Тога није било. Чак и једини сведок не сведочи о њему него о Малобабићу. Осуђен је на основу „саставног доказа”, али такав доказ води само ка блажој казни, а никако најтежој. Регент се изговарао да му то његови нису тако представили. „Помиловати једног официра који усред рата покушава убити свог врховног команданта, значило би потпуно разорити војну дисциплину” правдао се регент.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Миле Бјелајац, Легенда о Солунском процесу, фељтон, *Новости*, 14. септембар 2015.

¹⁷⁷ Реч је о Станојевићевој књизи *Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда. Прилози питању о почетку светског рата* (из 1923), у којој је овај историчар атентат на Фердинанда означио као лично дело Димитријевића, да се пуковник није базирао на мишљење осталих чланова Врховне централне управе организације, који су, осим Танкосића, били против атентата.

¹⁷⁸ Српски комита у Македонији од 1905. до 1907. учесник Балканских ратова 1912–1913. и Првог светског рата, витез Карађорђевог звезде са мачевима, правник, политичар, народни посланик, фотограф и филмски сниматељ, шеф Кинематографске секције Врховне команде српске војске на Солунском фронту.

¹⁷⁹ Миле Бјелајац, Сумње у легалност целог процеса, фељтон, *Новости*, 13. септембар 2015.

Убрзо после погубљења Аписа, Вуловића и Малобабића њихове породице и пријатељи почели су да улажу велике напоре како би оборили пресуду донету у Солуну. Када су Аписови преживели другови били пуштени на слободу,¹⁸⁰ придружили су се захтевима опозиције да се Апис и „Црна рука” рехабилитују. У послератном периоду опозиционе вође и преживели црнорукци којима је суђено у Солуну захтевали су обнову процеса, тражили од Пашића да обелодани доказе којим је влада располагала када је отворена истрага против Аписа и питали да ли је покушај атентата над престолонаследником доказан? Да ли су смртне пресуде у складу са законом? Ако нису, шта ће влада учинити да рехабилитује невино осуђене? Још док је трајао рат, 1918. године Самостална странка, у заједници са осталим опозиционим партијама, тражила је „анкету” о Солунском процесу, и то је био један од услова за формирање коалиционе владе са радикалима. Али, то није тражено, како се хтело приказати, из хуманих, већ изразито политичких разлога. Постављањем овог услова, опозиција је желела да нанесе најјачи могући ударац Пашићу и Радикалној странци. Међутим, Пашић и радикали нису прихватили тај услов, одбили су га, како доказују неки писци, „из страха не само од политичке, већ и од судске одговорности”.

Упркос бројним иницијативама за ревизијом Солунског процеса, показало се да у Краљевини Југославији она није била могућа. Све док је краљ Александар, уз свог најближег сарадника генерала Петра Живковића, владао Југославијом, предмет о Солунском процесу сакриван је од очију јавности. Требало је да прође 36 година, да Југославија не буде више монархија, па да дође до обнове процеса. Поступак је, после Другог светског рата, обновљен пред Врховним судом Србије у Београду, а суђење је трајало од 2. до 13. јуна 1953. године. Обнова Солунског процеса имала је велики публицитет; једва да је било листа у држави у којем није објављен чланак о ревизији Солунског процеса и о организацији „Уједињење или смрт”, односно „Црној руци”. Иза ње је стајао један од тада најмоћнијих људи у земљи, министар унутрашњих послова Александар Ранковић.

Врховни суд Србије је 1953. поништио све пресуде Вишег војног суда у Солуну из 1917. године, закључујући да су оне донете на основу лажног сведочења, а сви осуђени су рехабилитовани. Како су два кључна сведока са Солунског процеса још увек била жива, на обновљеном суђењу тврдили су да су били приморани да лажно терете невинне официре. Нажалост, ослобађајућа пресуда коју је Врховни суд изрекао осуђенима у Солунском процесу и одлука о Аписовој рехабилитацији, као и осталих српских официра, значила је само Аписовом сестрићу Радоју Лазићу, једином који је дочекао судску рехабилитацију 1953. Треба нагласити да Апис није рехабилитован за организацију Мајског преврата 1903, нити за атентат на Франца Фердинанда 1914. године.

Поновљени поступак, међутим, није до краја разјаснио који су били узроци ове завере и судске лакрдије у Солуну, организоване тако далеко од отаџбине, дубоко иза линије фронта. Додуше, мотив овог суђења није ни био исправљање историјске неправде, већ првенствено жеља да се укаже на тиранију и самовољу некадашњег краља и његових присталица. Наиме, истражујући ову тематику наишли смо на по-

¹⁸⁰ На велики притисак јавности, влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је већ 1919. године све осуђене амнестирали и, без посебног образложења, пустили их на слободу.

датке да је главни иницијатор обнове процеса био, заправо, Моша Пијаде, својевремено близак круговима око Аписа, а можда и припадник „Црне руке”. Пијаде је био стални сарадник *Пијемонта*, гласила црнорукаца. Наводи се, чак, да је био ментор на одбрани докторске дисертације Аписовог сестрића Милана Ж. Живановића, која је одржана убрзо по окончању обновљеног процеса и пропраћена до тада невиђеном медијском помпом. Живановићев рад је 1955. године објављен под називом „Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте”.¹⁸¹

Може се закључити да иза обнове Солунског процеса не стоје само лични мотиви, већ су морали постојати и политички разлози. Комунистичке власти су по завршетку рата рехабилитацијом црнорукаца желеле додатно да компромитују Карађорђевиће и Пашићеве радикале. С том намером, а у складу са идеолошким потребама и потребама времена, Апис и његови другови су на обновљеном процесу представљени као часни војници и борци за Југославију, који су пали као жртве монархизма и деспотске природе старих властодржаца.¹⁸² Била је то још једна освета монархији и династији Карађорђевића у претходној Југославији, али и јасна порука да нове револуционарне власти свој континуитет успостављају с историјским узорима који су као основни принцип утврдили да се власт добија и брани оружјем. На поновљеном Солунском процесу Апис и његови другови представљени су као ослободиоци и револуционари, они који убрзавају историју, руше традиције и раскидају с утврђеним правилима политичког понашања, узимају ствари у своје руке, управљају судбином... Те, 1953. године то је недвосмислено била јасна порука за будућност.

Данас се поново налазимо пред једном новом фазом Аписовог „живота”, пред иницијативом да се Аписови посмртни остаци пренесу и свечано, уз државне почасте, сахране на Калемегдану, што, по ко зна који пут, поново дели стручну и ширу јавност у Србији. Док су једни одлучно против тога (јер сматрају да би Аписов повратак у Београд био повратак на место злочина, не само оног из маја 1903, већ суштинског – злочина против Србије),¹⁸³ други у овој иницијативи виде допринос неговању културе сећања и историјске традиције у српском народу у целини.

Извори

[1] Архив САНУ: Заоставштина Милана Ж. Живановића.

[2] Архив САНУ: Заоставштина Панте Драшкића, *Мемоари*.

[3] Архив Србије: Ђорђе Симић, *Успомене*.

[4] Архив Југославије: Ј. Јовановић – Пижон, *Дневник*.

¹⁸¹ О овоме је писао Борис Наумовић у *Планети*, магазину за науку, истраживања и открића, бр. 2/септембар 2003.

¹⁸² Исто.

¹⁸³ По њима је злочин из 1903. године празлочин, онај из којег су произашли сви други злочини, у дугом трајању од 1903. до 2003. године – од Обреновића до Ћинђића, преко Другог светског рата и крвопролића деведесетих, поново под црнорукашком црном заставом, с лобањом и укрштеним костима и непромењеном идејом уједињења или смрти. Државна сахрана Аписа на Калемегдану јасно би поручила, сматрају противници ове иницијативе, да с тог пута не скрећемо.

Штампа

- [5] Бјелајац Миле, Намештање и промена оптужнице, фељтон, *Новости*, 12. септембар 2015.
[6] Бјелајац Миле, Сумње у легалност целог процеса, фељтон, *Новости*, 13. септембар 2015.
[7] Бјелајац Миле, Легенда о Солунском процесу, фељтон, *Новости*, 14. септембар 2015.
[8] Бјелајац Миле, Извештаји капетана Стојковића, фељтон, *Новости*, 18. септембар 2015.
[9] *Новости*, 10. април 2016.

Литература

- [10] Батаковић Душан, Сукоб цивилне и војне власти у Србији 1914, *Историјски часопис*, XIV-XV/1882-1883.
[11] Глигоријевић Бранислав, *Александар Карађорђевић*, књ. 1, Београд, 1996.
[12] Дедијер Владимир, *Сарајево 1914*, „Просвета”, Београд, 1966.
[13] Драшковић М. Радован, *Преторијанске тежње у Србији*, „Жагор”, Београд, 2006.
[14] Екмечић Милорад, Аустроугарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године, *Историјски часопис*, год. XXXII, Београд, 1985.
[15] Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. I, II, „Просвета”, Београд, 1989.
[16] Живановић Живан, *Политичка историја Србије*, том IV, Београд, 1923-1925.
[17] Живановић Ж. Милан, *Пуковник Апис, Солунски процес, хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955. (фото типско издање 2015. године)
[18] Живоиновић Драгољуб, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, Београд, 1990.
[19] Зорић Мирјана, Први светски рат и ревизионизам (У фокусу историографије и пропаганде), *Војно дело*, бр. 2/2014.
[20] Јанковић Радоје, *Дани и године*, Београд, 1926.
[21] Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3, Београд, 1936.
[22] Јовановић Слободан, *Моји савременици*, Виндзор, 1962.
[23] Казимировић Васа, *Црна рука, Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Фототипско издање, „Прометеј”, Нови Сад, 2013.
[24] Карађорђевић Ђорђе, *Истина о мом животу*, „Просвета”, Београд, 1969.
[25] Љубибратић Драгослав, *Млада Босна и Сарајевски атентат*, Сарајево, 1964.
[26] Мекензи Дејвид, *Апис, „Дечје новине”*, Горњи Милановац, 1989.
[27] Мијалковски Милан, Томић Душко, *Гаерило Принцип – енигма српско-аустријских шпијунских битака*, Београд, 2014.
[28] Митровић Андреј, *Serbia's Great War 1914-1918*, London 2007.
[29] Савковић Душан, Апис, Београд
[30] Тартаља Оскар, *Велеиздајник. Моје усломене*, Загреб/Сплит, 1928.
[31] Ћоровић Владимир *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, Београд, 1992.